

NR 2 1998

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE
HALLAND
OCH
BLEKINGE

Landsarkivet i Lund

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö
Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör
Arkivarie Göran Larsson, Lund
Docent Sten Skansjö, Lund
Professor Anna Christina Ulfspärre, Lund

Innehåll

	Sid.
Nils Lewan: Landskapshistoria i stenskrift	1
Viveka Hansen: Mandelgrens intresse för textilier i Skåne	13
Mats Riddersporre: Kungsmarken – ett landskapshistoriskt dokument nära Lund	24
<i>Aktuellt om antikvariskt</i> Världsarvet i Norden	32

Landskapshistoria i stenskrift

Av Nils Lewan

Svenska vägen 19, 226 39 Lund

Runtom i landskapet kan man finna stenar med budskap om landskap. Med begränsningar till Skånes södra och västra delar kommenteras här ett antal inskriptioner på fristående stenar, vägg-tavlor etc. Av ålder och andra skäl blir allt fler svåra att förstå, om de inte i tid får en tolkning utöver fornlämningsregistrets knapphändiga uppgifter.

Det är svårt att hugga i sten. Redan runristarna lärde sig detta. Alltså gör man det enbart för viktiga meddelanden. Om vad som ansågs viktigt under vikingatid kan man läsa hos Run-Janne.¹ Senare har nya ting blivit mer betydelsefulla, och den som rört sig en smula i Europa kan knappast ha undgått att begrunda de många monumenten över särskilt de båda världskrigens stupade. En lyckligare anledning att rista i sten finner man i vårt västra grannland, där snart nog varje socken har sin minnessten över Genforeningen, alltså återinförlivandet av Sønderjylland 1920.

I vårt eget under de senaste seklerna fredliga land får man söka andra anledningar till inskriptioner, och det är några sådana som denna uppsats vill kommentera. Genast avslutas då dels kungliga namnteckningar i anledning av öppnandet av nya järnvägar eller andra visiter, dels gränstolpar, milstenar och liknande föga svårtolkade underrättelser. Istället ställs nu frågan: Vad har stenars inskriptioner att berätta om landskap och bebyggelse under de senaste seklerna?

Av praktiska skäl begränsar vi oss till Skåne, i huvudsak till dess sydvästra del. Grundmaterial för ett studium kan man hämta på två håll, dels i länsstyrelsens fornlämningsregister,² dels i verkligheten omkring oss, då gärna med hjälp av Gula kartans tecken Ms för minnessten.³ Fördelen med registret är

naturligtvis att man inte riskerar att bli våt, nackdelen är att man inte får någon terrängillustration till den text man finner. Väsentligast är nog ändå att ingendera källan har kommentarer till texten, och utan förklaring riskerar budskapen att med tiden bli alltmer svårbegripliga. Givetvis gäller detta främst äldre texter, men även ganska färskas inskriptioner blir som bekant gamla och därmed svårare att förstå eller tyda. På så sätt har vi också fått en motivering till det som följer.

Även om avsikten här är att stanna vid de senaste århundradenas texter i sten, och på annat material, är det svårt för en »gammeldansk» att tyst passera Gorm den gamle. På den större Jellingestenen meddelas ju att »Kong Harald bød gøre disse kumler efter Gorm sin fader og efter Thyra sin moder, den Harald, som vandt sig hele Danmark og Norge og gjorde danerna kristne».⁴ Se där ett budskap som är svårt att gå förbi. Huruvida det verkligen är så lätt att tolka, är förstås en annan historia – som vi här går förbi.

Planterstenar

Djupt inne i skogen två mil sydost om Lund står en mäktig sten strax norr om Svartedamm. Och man kan läsa: »Efter att under 400 år legat i öde hed planterades dessa marker av friherre Nils Gyllenkrok till Björnstorp och Svenstorp åren 1924–1936. 1.609.883 plantor utsattes

på detta område, då kallat Gödelövs fälad, och på båda fideikommissen 3.085.209 plantor».⁵ Det är i kortversion historien om hur en betydande del av Romeleåsens sydvästsida för ett par mansåldrar sedan förvandlades från öppen fäladsmark till att bli ännu en del av åsens skogsmark. I dagens granlandskap framträder stenen i en glänta med lövträd närmast. Den upptar även namnen på de för planteringen ansvariga. Kanske får man också se stenen som en hyllning till de många människor som gjorde själva arbetet? En knapp kilometer västerut läser man för övrigt på en ytterligare sten: »Gödelövs väg byggd 1947–48»;⁶ vägen leder alltså in i den skog som då bör ha börjat mogna. Beskogningen kan också följas i godsets redovisning.⁷

Låt oss nu mot denna bakgrund ställa flera planterstenar i fokus. Enbart på Björnstorp finner vi ännu några. Två återfinns i parkmarkerna norr om slottet, båda med ett försvårat antal år på nacken.

Den ena står nordligast i parkens fond och har text på tre sidor av pelaren: »År MDCLXIII anlades denna trädgård af kam(marherre) friherre A D Barnekow; Lugnet och skuggan av dessa häckar och träd föreviga dens minne som varit gagnande för efterkommande; Denna sten är upprest av ATG och CCM år MDCCXCVIII».⁸

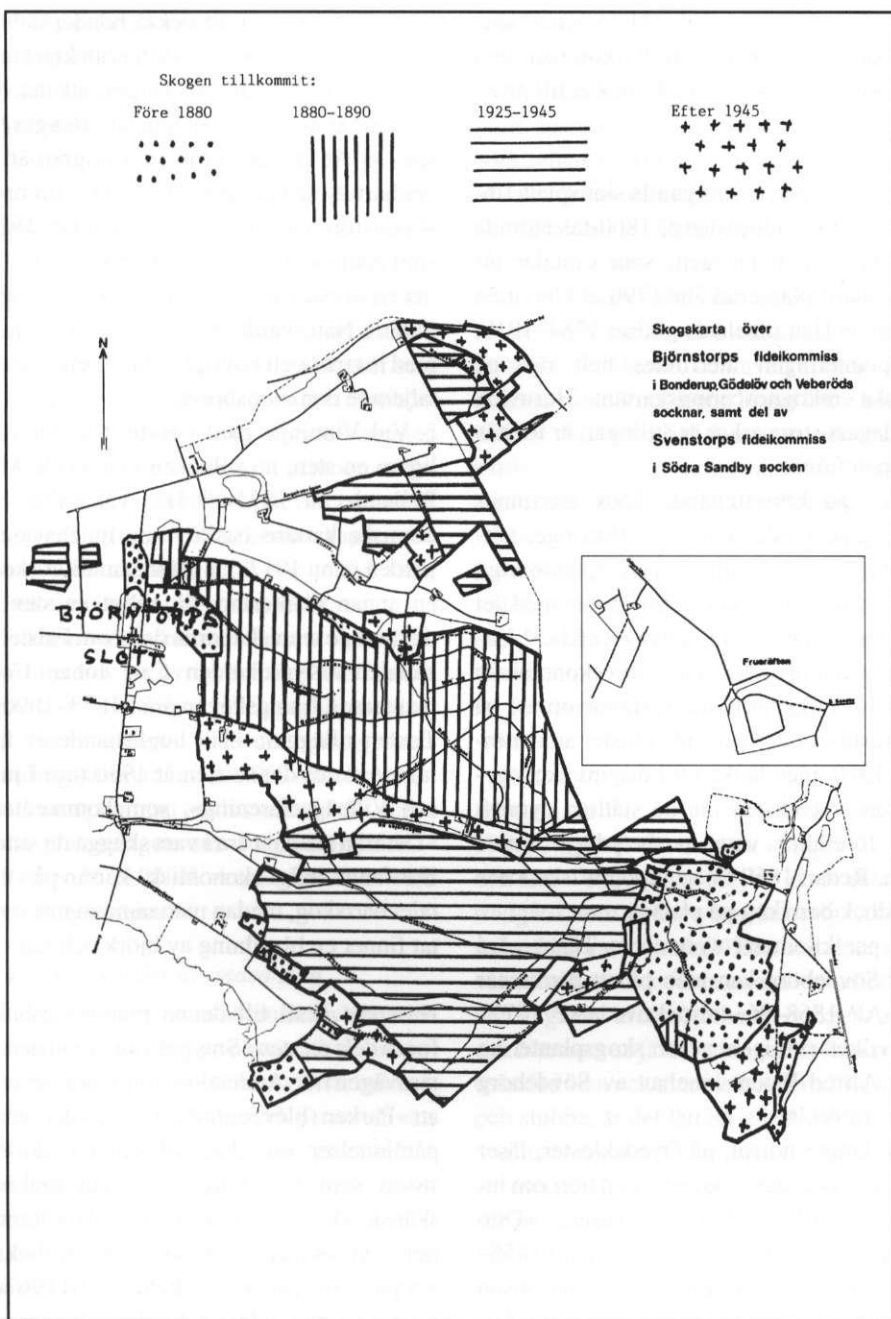
Den andra, som enligt uppgift flyttats, återfinns vi dold bakom en tät bokridå på andra sidan vägen, och här kan man med viss svårighet läsa: »Wälkommen vandringsman. Hvila dig en stund. Haf icke omilda händer emot de träd som här gifver dig skugga. – Planteringen börjad ANNO MDCCCXII».⁹

Barnekow var herre till Björnstorp 1761–1765, då hans köp av godset gick tillbaka på grund av fordran, men icke desto mindre hann han lämna minnen till vår tid från mitten av 1700-talet. G står för Gyllenkrok(ar), och dessa har således genom tiden satt sina märken inte bara genom omfattande landskaps-

förändringar utan också på stenar, för övrigt fler än här nämnda. – Med anledning av den andra stenen kan det påpekas att Skånska rekognosceringskartan ännu omkring år 1812 redovisar trakten kring Björnstorp som ett landskap helt utan skog, men med park och allé norr om slottet. Nämnda sten har tidigare stått vid den s.k. Genarpsutsikten, c:a 500 m sydost om nuvarande plats. Numera är båda platserna utsiktslösa. Den äldsta ekonomiska kartan från c:a 1910 visar emellertid den plantering som avses såsom ett stort parkområde; på i denna uppsats återgiven karta är den det öster om slottet prickade området vari man läser »torps».

Från Björnstorp kan vi vandra vidare till andra stenar, som minner om plantering. Fler finner man bl.a. i det närbelägna Hyby. I ett vägskäl i det öppna landskapet mellan Hyby och Bara står på norra sidan två ganska obetydliga stenar.¹⁰ Den ena berättar, i översättning från latinet: »För att Hyby och Bara prästerskap må komma tillsammans i skugga har F.S. och O.B. 1790 planterat dessa träd». Man kan på annat håll inhämta att prästerna var F. Swanander respektive U. O. Borup. Den andra stenen meddelar på ren svenska helt framt att »Hugg icke niding. Handen skall vissna». I en dissertation från slutet av 1700-talet anges träden som nyligen planterade,¹¹ men redan 1819 var de borta, och enligt malicen skall de med tanke på hotelserna ha sågats ned.¹²

Prosten Swanander har också noterat sig för en sten från 1779 i Hyby prästgårdsträdgård: »Den är Niding, som fördärfwar Trädgård och Planteringar», och frågan är om han ligger bakom flera Hybystenar. En lyckades jag finna och tyda först vid ett återbesök. Liggande inne i en urskogsliknande dunge norr om prästgården berättar den att »1774 inhägnades holme och mad» (backe och sankmark), »1775 sattes här ek bok oxel alm».¹³ Flera av dessa träd står där kanske än, i övrigt

Tillkomstperioder för skog på Björnstorps gods enligt årsboken Skånes Natur 1988 s. 296. Det lilla prickade området i nordväst ovanför »n» i Björnstorp kan vara yttre delen av den 1763 anlagda trädgården. Det prickade området bakom »-»torps» utgör den park som började planteras 1812. Det horisontellt streckade området i söder är Gödelövs f.d. fälod, planterad 1924-1926. Jfr löptexten!

synes de vara representerade genom sina barn(barn). Till plantören återkommer vi i annat sammanhang – kanske också till prostent?

Väster om Näsbyholms gamla slottsplats finner vi på en f.d. udde i den på 1860-talet tömda Näsbyholmssjön en sten, som omtalar att »Lotteslund planterad åhr 1790 af Christian Blixen». ¹⁴ Han innehade godset 1784–1819, och planteringen återfinnes helt rätt på Skånska rekognosceringskartan. Huruvida våra dagars stora askar är ättlingar, är förstås en öppen fråga.

Även på kringliggande gods återfinnes skogssignaliserande stenar. På Börringe, närmare bestämt i en gallrad cypressplantering i Lemmeströ, leder letandet till en sten med det korta budskapet »J. Fogelberg 1863». ¹⁵ Enligt beskrivningen till den äldsta ekonomiska kartan var Fogelberg (d.ä.) arrendetorpä på Nygårdshus under Börringekloster ännu omkring 1910, men länken till dagens skogsgeneration är tveksam, då de ståtliga cypresserna förefaller vara av betydligt senare datum. Redan 1860-talets topografiska karta visar dock barrskog på platsen.

Ett par kilometer sydost om Tågra gård under Sövdeborg kan man på ett par stenar läsa »AP 1868–96» respektive »AP 1877–81», vilket rimligen avser skogsplantering under Alfred Pipers innehav av Sövdeborg (1849–1899). ¹⁶

Och längre norrut, på Övedskloster, läser man på en hög sten i skogskanten norr om infartsvägen till godset västerifrån: »Otto Ramel grundade Övedsklosters skogar 1856–1900. Tacksam son sonson och sonsonson reste stenen 1946». ¹⁷ Otto Ramel var fideikommissarie under den angivna tiden, och i likhet med tidigare nämnda stenar belyser denna de skånska godsens ledande roll i landskapets skogsplantering under de senaste tvåhundra åren.

Andra stenar visar att också bönder deltog i planterandet. På en sten väster om klacken på Billebjer läser man om berget, att det blev »Planterat år 1884. Per Johnson Bengta Persson». ¹⁸ Att det då rörde sig om gran är uppenbart, ty sedan »Berget skänktes till naturskyddsföreningen den 30 september 1921», som man kan läsa på stenens högra sida, blev det en uppgift för motsvarigheten till dagens Skånes Naturvårdsförbund att ersätta granen med lövträd och i övrigt rätta sig efter det detaljerade donationsbrevet. ¹⁹

Vid Vinninge gård i Hyby berättar ytterligare en sten, att »Backen planterade Måns Bellander år 1894». ²⁰ Han var enligt ekonomiska kartans beskrivning innehavare av gården ännu 1912. Ungefär samtidigt skedde en annan plantering, då enligt en sten vid nuvarande tennisbanorna öster om Falsterbo-kanalen »Kyrkoherden Carl Johan Collin planterade Ljungskogen åren 1873–1896». ²¹ Texten tillägger: »Till hugfästade av hans minne restes denna sten år 1930 (av) Ljungens Villaägarförening», som kommenterar: »Det träd skall du ära i vars skugga du sitter». Här fanns enligt ekonomiska kartan på 1910-talet barrskog, medan man numera inte oväntat finner en blandning av björk och tall.

Näst sist skall till denna planteringsbukett fogas dels en sten i Smygehamn invid den f.d. järnvägen från Anderslöv, som informerar om att »Parken (blev) anlagd 1912», ²² dels ett par påminnelser om den våldsamma oktoberstorm som för trettio år sedan drabbade skånska skogar så hårt. Någon halv kilometer norr om Snogeholm konstaterar järnbokstäver på en rotvälta helt enkelt »17/10 1967», ²³ medan en sten söder om Frisbjär i Lemmeströ är något utförligare: »Minne över stormen i oktober 1967». ²⁴ Spåren efter denna storm lever inte endast i folks minne, utan kan fortfarande spåras i terrängen genom ännu ej försvunna rotvältor och genom jämnårig medel-

ålders skog. Ja, på vissa håll har planterandet faktiskt påbörjats först ganska nyligen.

Den (hittills) senaste planterstenen tycks finnas i Lunds östra utkant, närmare bestämt vid den gamla järnvägsbanken, som förvandlats till gång-, cykel- och ridvägen Hardebergaspåret. Texten upplyser om att »Eklunden planterades till minne av Lunds tusenårsjubileum 1990 med bidrag från Friluftsförbundet, Gambro AB, Sparbanken Lund Eslöv» (Sparbanken Finn hette så då), »AB Åkerlund och Rausing». Invid finner man de (från början) 1 000 ekplantorna, som tillsammans med andra träarter nu successivt alltmer döljer och förkväver en gammal pilevall, det sena 1800-talets tillägg till Åkerlandskapet. Att döma av en vägskylt intill har också Ekelundsskolan inrättats i grannskapet.

De kommunala ambitionerna att gå till eftervärlden fick för övrigt ännu en relief under ett möte om landskapet, då en godsägare jämförde tusenårslunden med det egna godsets plantering samma år av 160 000 träd. I ena fallet vill man påminna om historien, i det andra vittnar planteringen om tro på framtiden – även efter år 2100 då ekarna får antas vara avverkningsmogna.

Landskapsåtgärder av andra slag

Jämnårig med den ovan nämnda Hybystenen om plantering av holme och mad är en annan, som man finner liggande vid själva infarten till Hyby gårds huvudbyggnad. Stenen är numera något skadad, och texten lyder: »Hägnaden plögdes först 1773. (Al)men sattes 1780. (Gat)orne omlagdes 1799 1800 1801». ²⁵ Idag tycks den sagda almen inte oväntat representeras av en stubbe, mycket stor – om det nu är rätt stubbe? Väl så intressant är emellertid just Hägnaden, som uppenbarligen varit namnet på ett stort område sydost om gården. Det är knappast en slump att det år 1775 upprättades en geometrisk karta över Hyby bys utmark Hägnaden, som därvid

visades nästan helt indelad i en mängd smala lotter tillhöriga olika underlydande gårdar.

Mannen bakom stenen har med säkerhet varit kronoarrendatorn Haqvin Stiernblad, som sedan 1760-talet arrenderade Hyby och av aktiviteterna att döma gjorde stora ansträngningar att sätta gården på fötter. Av Hägnaden finns fortfarande stora delar kvar som betesmark. Man kan också finna långa rester av jordvallar, de biologiska kvalitéerna är högst betydande, och även själva namnet är ännu känt, åtminstone bland äldre bönder i trakten. Att (delar av) denna utmark skulle ha exploaterats som åker mot slutet av 1700-talet stämmer också väl med den rådande uppfattningen om århundradet som en krisperiod, då det gällde tillgång till åker för en växande befolkning. Säkert finns här mer att reda ut, bl.a. om prosten Swananders eventuella roll som textinspiratör. Den nämnda stenens text slutar för övrigt »Gör ock du något (för) Efterworld»!

Då fornminnesregistret meddelar att stenen flyttats mellan inventeringarna 1968 och 1986, stämmer det med en uppgift att sten – och alm – 1921 fanns i Hyby gårds ekonomiträdgård, som då ännu bredde ut sig bakom en mur söder om bygatan. ²⁶ Den omtalade almen var den dåvarande författarens huvudintresse; den angavs i brösthöjd ha en omkrets av 380 cm. När man nu jämför den tidens foto av ännu oskadad sten och alm med dagens bild av sten och stubbe, är det lätt att missta sig. Men det är alltså fel stubbe! Sist skall det här inte heller undanhållas läsaren att enligt ännu en inskription »hela muren (blev) uppförd 1858–65». ²⁷

Den 1 maj 1856 restes en sten på holmen i Löddesborgs damm med texten »Enka och äldsta dotter efter grefve Gustaf Hamilton har upprest detta minne i skuggan av de träd han själv planterat som en gärd av tacksamhet på det ställe han från en ofruktbar slätt helt och

hället danat till hvad det nu är».²⁸ Gustaf Hamilton var fideikommissarie på Barsebäck 1800–1854, och här handlar det om anläggandet av plattgården Löddesborg, sannolikt på dittillsvarande betesmarker ut mot Öresund. Jämför för övrigt med nästa exempel.

Hittills har det främst handlat om själva landskapet, men både bebyggelse i sig och vägar däremellan finns manifesterade på motsvarande sätt. På en sten vid Ettarps gamla bydamm sydost om Lund läser man »Ettarps bysten till år 1818 då gården anlades» följt av »GG och MF».²⁹ Axel Gustaf Gyllenkrok och Magdalena Beata Fock innehade Björnstorps fideikommiss 1805–1865, således under denna tid, och bakom den neutralt knappa texten skymtar en revolution. I ett slag ersattes således denna arrendeby av en enda stor arrendegård, en s.k. plattgård. Vi vet, bland annat genom studier av Möller,³⁰ att detta var en vanlig förändring på skånska gods under 1800-talet och i enlighet med rådande agrar-ekonomiska principer, importerade från England. På Svenstorp, fideikommissets andra del, kan man för övrigt iaktta motsvarande förändring liksom på det närliggande Hvide-rup. Barsebäcksgodsets Löddesborg har redan nämnts. Om den åtföljande sociala revolutionen har den nämnda stenen däremot intet att berätta, om hur arrendatorer hade att välja mellan att flytta någon annanstans eller nöja sig med rollen som statare.

Nära Västra Ringsjön på Lillöhalvön finns ett par betydligt nyare stenar, som också vill berätta om väsentligheter för eftervärlden.³¹ På den ena konstateras mycket precist att »Jätteaspen upptäcktes här av professor Herman Nilsson-Ehle den 3 juni 1935», medan texten på den andra bär det mer lokala meddelandet »Blommeröds arabstuteri 16 november 1964. Askerödshusstallet 16 november 1969».

Av landskapsintresse är naturligtvis även en del militärstenar. En påminner om den äldre övningsplatsen vid Tvedöra väster om

Revingehed, en annan om gamla I 25:s skjutbana på Kungsmarken öster om Lund – det var innan man började använda golfbollar som projektiler – och ytterligare en om att Reservflygskolan låg på Eslövs flygfält 1939–1946.³²

Macklean – och Stjernswärd

Kommen hit vill sannolikt mer än en läsare protestera: Men Macklean då?! Monumentet över honom, vid huvudvägen strax väster om Skurup mittemot uppfarten till Svaneholm, är ju en av landskapets mest sedda stenar, även om den vanligen ses i nitti. Samtidigt är stenen en av de mest välmotiverade i vårt sammanhang, så pass att den knappt kan inplaceras i någon enskild kategori – för Macklean gjorde allt. Med sitt storskitte av byarna under Svaneholm 1783–1785 inledde han i praktiken det enskitte som ju beslutades för Skåne först tjugo år senare. Det var, skulle man med betydande rätt kunna säga, friherre Rutger Macklean som började göra Skåne skånskt så som vi nu gärna ser det – med gårdarna utspridda på samlade ägor vars raka gränser och vägar kantas av pilar. Han var en föregångare när det gällde förra seklets enorma uppodling av dittillsvarande ängar, beten och utmarker. Han var det också då det gällde jordbearbetning och dikning, gödsling och ordnad växtföljd. Hans roll som föregångsman och ledstjärna för andra jordbrukare och markägare kan jag inte rätt beskriva eller ens uppskatta. Kanske vore det på tiden att hans betydelse för människa, bebyggelse och landskap på nytt fick en samlad värdering?

Från sin utsiktspunkt söder om Svaneholm kan han blicka ut över en ganska oförändrad slottsfasad. Från monumentet vid landsvägen anar man ett landskap som visar att Mackleans revolutionerande förändringar följts av flera. Järnvägen födde Skurups samhälle, bilen gjorde orten till storstadssatellit. Alltmer av Mackleans ännu urskiljbara skiftesmönster

har ockuperats av tät bebyggelse, vars gatunät dock troget följer två hundra år gamla skiftesgränser. Låt vara att femvägskorset mitt i byn, Skurups Place de l'Étoile, numera blott kan passeras från tre håll. Utanför samhället kan man fortfarande orientera sig efter 1785 års skifteskarta. Här har förändring följts av stabilitet, åtminstone så länge man ej tränger bakom fasaderna.

Har man sagt Macklean, bör man också säga Stjernswärd, till vars minne obeliskens nära Nådala vid gamla vägen norrut från Ängelholm är rest.

C. G. Stjernswärd, som åren 1793–1819 innehade Ängeltofta norr om Ängelholm, spelade på delvis andra strängar än den samtidige Macklean – för jordbrukets förnyelse dock av samma dignitet. Uppodling och skifte, täckdikning (med ris- och stenfyllning) och fleråriga växtföljder var viktiga ingredienser i hans ansträngningar, men allra mest betydde nog den redskapstillverkning som han bedrev från 1803 med hjälp av från Skottland inkallade specialister. Landets första fabriksbyggnad i branschen, med verkstad i underetagen och bostäder ovanpå, återfinns vi numera vid Övragård, en av de 19 »farmer» han byggde upp efter brittiskt mönster. Flera fick också engelska namn, men medan Huntly ännu fungerar har Kelliehouse uppslukats av Skånska flygflottiljen, som sedan 1945 ockuperar stora delar av egendomen Ängeltofta såväl areellt som audiellt. Lord Kellie var kanske Stjernswärds mest betydelsefulla idégivare.

På minnesstenens framsida läser man bl.a. »Hans minne skall beständigt fortlefva genom de efterdömen han lemnade», medan baksidan förklarande tillägger »Med omdöme före sin tid och klar blick för framtiden tillämpade han ny lanthushållning i så allmänt gagnelig riktning, att han förvärvat sig ett välförtjänt rum bland utmärkta medborgare». Förvisso. Dock må tillfogas att Stjernswärd överskat-

tade sina resurser, sålde egendomen till kungen 1819 och själv dog utfattig några år senare.

Sonen R. H. Stjernswärd, innehavare av Vittskövle, var för övrigt ordförande i hushållningssällskapet då det Tredje allmänna lantbruksmötet i Ängelholm ombesörjde monumentet 1855, intressant nog blott tre år innan Mackleans efterföljare C. J. Hallenborg lät sätta upp stenen vid Svaneholmsuppfarten.

Grundare

Utan att förfalla till oväsentligheter borde det också ges plats åt ännu några personer, som på ena eller andra sättet haft betydelse för landskapet. Att de följande alla påbörjade sin gärning under senare delen av 1800-talet kan i sammanhanget föranleda kommentaren att denna period från landskaps- och innovationssynpunkt sannolikt var långt mera dynamisk än det nedlåtande uttrycket »rena 1800-talet» antyder. Alla mina exempel utom ett har för övrigt på ena eller andra sättet med jordbruket att göra.

Vi börjar på Alnarp, där »Tacksamma landtmän och lärjungar reste stenen» »Till minnet av Hjalmar Nathorst *10.9.1821 †7.3.1899. Den framsynte och nitiske främjaren av svenska jordbruket». ³³ Nathorst var Alnarpsinstitutets förste föreståndare; han kom för övrigt dit 1861 efter att sex år tidigare ha grundat den privata lantbruksskolan på Dagsholm i Dalsland. Under nära trettio år var han också sekreterare i Malmöhus läns hushållningssällskap, ännu en plattform för befrämjande av jordbrukets förnyelse.

Nära nog samtidig med Nathorst var Leonard Holmström, som 1868 blev den Alnarp närliggande folkhögskolan Hvilans förste föreståndare. Redan 1876 inrättade han på skolan en särskild avdelning för lanthushållning, föregångare till den senare avknoppade lantmanna-/lantbruksskolan. Holmström tog 1880 också initiativet till landets första an-

delsmejeri, vars äldsta byggnad ännu kan anas bakom förädlade förklädnad i Åkarp. Hans minnessten återfinns framför den äldsta ännu i bruk varande skolbyggnaden.³⁴

Den tredje jordbruksstenen avser »Birger Welinder, Sveriges Utsädesförenings grundare 1886» och återfinns framför föreningens huvudbyggnad i Svalöv.³⁵ Welinder var stor godsägare i trakten och vid föreningens start endast trettio år.

Ännu yngre var Nils Larsson i Västerstad, när han inledde sin långa verksamhet som folkbildare. På minnesstenen söder om vägen genom byn, i hörnet av den forna parken invid

Minnesstenen över Nils Larsson står i Dalas f.d. trädgård invid gamla landsvägen.

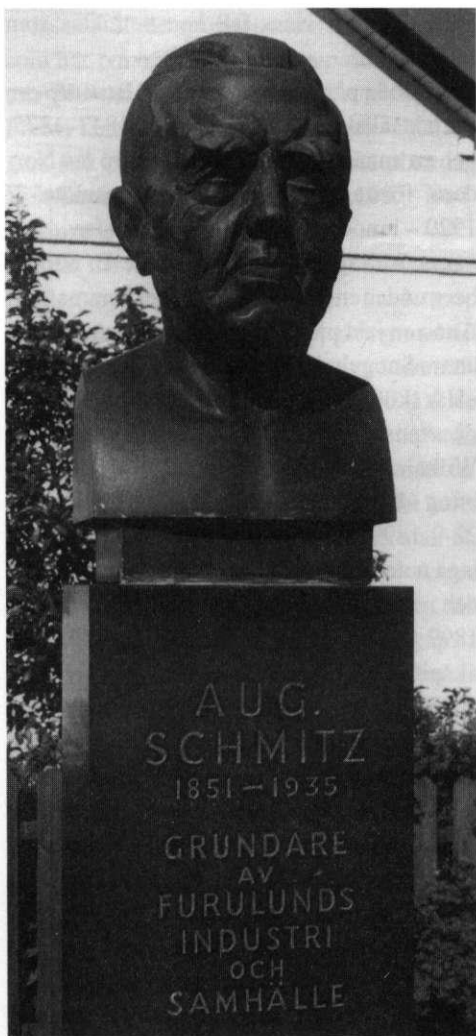
spåren av gamla vägen, läser man »Nils Larsson 1877–1969 grundade skånska lantbrukskolan på Dala 1901. Hans verksamhet blev banbrytande för jordbruket bygden och folket. Boken och plogen världens skönaste vapen var hans motto. Stenen restes av elever och vänner den 20 maj 1972».³⁶ Larsson drev den på småbrukets förhållanden inriktade skolan ända till 1941, och fortfarande tycks hans minne leva. Så sent som våren 1997 skildrade en sagesman livaktigt för författaren hans högt skattade förmåga som folktalare.

Näst sist i raden tar jag här med »August Schmitz 1851–1935 Grundare av Furulunds industri och samhälle».³⁷ Stenen stod länge invid den fabrik som han byggde 1888, successivt kompletterad med ett helt samhälle men nyligen riven. Idag står stenen vid ett vägkors ett stycke därifrån, och istället för på sitt livsverk kan Schmitz numera blicka ut över några krokiga furor vid en öde grusplan. På baksidan av stenen läser man hans valspråk »Labor vincit omnia» – men brukar det inte heta Amor vincit omnia?³⁸

I Grönhult, Stenestad, finner man på en ut-husvägg en grundare bland bönder: »Anno MDCCCXVII den XII april lagde iag Ion Sörensson och min hustru Elsa Ionsdoter första grunden härtill genom häradsurmästar M. Hultgren».³⁹

Vårdare

Vid sidan om grundare kan man också plocka fram vårdare, och inte helt oväntat är det även här godsägare som apostroferas. Norr om den lilla sjön vid Löberöds gård läser man med viss svårighet på en stor med en väldig ek »sammanvuxen» sten: »Till tacksamt minne åt Jacob Pontusson de la Gardie född 1768 död 1842. Ditt namn ditt minne de skall länge leva i bygder dem du skänkte trogen vård. År 1847».⁴⁰ Brorsonen Axel Jacob de la Gardie innehade Löberöd 1842–1863 och står därför

Denna sten över industri- och samhällsgrundaren August Schmitz träffar man på invid ett gatukors i Furulund.

sannolikt bakom denna sten. Ett tecken på de la Gardies verksamhet finner man redan över ingångsporten till byggnaderna söder om slottet med hans och hustruns namn följt av 1805, ett annat på närliggande Christinetorp där det över ladugårdens port kan läsas: »Jacob Pontusson de la Gardie odlade och bygde Christinetorp 1812-1825», av namnet att döma döpt efter hustrun. En senare ägare till Löberöd har på en annan mur fortsatt no-

terat att »O.H.Wiens lät under åren 1917-1922 från grunden reparera gårdens samtliga byggnader ävensom uppföra en del nybyggnader».

Efter denna långa utläggning om Löberöd kan vi kortare anteckna från en något sydligare sten, invid en skogbevuxen höjd ett par kilometer sydost om gården: »Åt egarens verksamhet på Lindholmen 1857-1891». Det måste avse Peter Kockum, av sin samtid ansedd som en av Skånes främsta och mest rationella jordbrukare.⁴¹ Karakteristiskt för sin tid bebodde han aldrig gården, utan hade sitt huvudkvarter på Rosengård utanför Malmö. På likartat sätt hade för övrigt fadern, som inköpt (Norra) Lindholmen, bott på Bulltoftagården. Numera markerar en nyligen med gran planterad åker ännu ett skede i landskapets nyttjande.

På kyrkogården i Vomb läser man på en gravsten »F.d. Ängavattnaren Karl Jönsson * 1854 † 1936». Från den högt liggande platsen bör man tidigare haft utsikt över Vombs ängar, Jönssons ansvarsområde under många år. Både Vombs Nygård och Södergård hade här inrättat ängsbevallning, sannolikt under tillskyndan av markägaren Övedskloster. Det var ett ansvarsfullt arbete att hålla rätt nivå på vattnet vår, sommar och höst på hundratals tunnland av de mycket flacka markerna. Ensam var det knappast, då vattnet lockade fåglar av många slag – och dessa i sin tur ornitologer. Redan på tjugotalet blev ängarna fridlysta, men när bevattningen upphörde omkring 1940 försvann så småningom både fågel och ornitologer. Senare har verksamheten återupptagits, men nu inte för att öka foderväxten utan för att få bukt med näringsöverskottet i Klingavälsåns vatten.⁴² År 1997 låg bevattningen dessvärre nere på nytt, på grund av brist på energi och/eller pengar.

Ängavattning var vanlig i Skåne från andra hälften av 1800-talet till fram emot mellankrigsåren; totalt tycks mer än 30 000 hektar

I nordvästra hörnet av Vombs kyrkogård står denna gravsten över ängavattnaren Karl Jönsson och hans hustru.

ha bevattnats.⁴³ Trots att all denna verksamhet upphörde för mer än ett halvsekel sedan, kan man fortfarande finna många spår därav. Men finns det fler ängavattnargravstenar? Hittills har jag funnit tre, två på Björka kyrkogård och en på S. Åsums.

Varia ...

Ingen vet naturligtvis hur många stenar med text av skilda slag som finns i landskapet omkring oss. Åtskilliga har sannolikt förkommit, några har flyttats, någon finns i fornminnesregistret men uppenbarligen inte längre i verkligheten. Av en gränssten sydost om Toarps samhälle återstår exempelvis blott fundamentet.⁴⁴ Och så har vi ju alla dem vars innehåll är mer eller mindre personligt, av begränsat intresse för en vidare krets. Ändå finns det kanske skäl att ta med några av sådant slag,

även om de i vissa fall kan betraktas som kuriosas.

Sålunda påminner en sten vid Boserup om ett jaktsällskap, som existerade 1847–1875, och en annan vid Kulla Gunnarstorp om Nordens första gemensamma biskopsmöte år 1920 – i modern tid får man anta.⁴⁵ Invid Alnarps Södergård stupade överste E. Sandeberg under en jaktritt i november samma år.⁴⁶ Ännu en jakt påminns man om på inte mindre än tre Snogeholmsstenar med följande texter: »Här sköt Kejsar Wilhelm II sin första råbock på svensk jord 20.9.1899; Här intog kejsar Wilhelm II sin jaktfrukost 21.9.1899; Här intog kejsar Wilhelm II sin jaktfrukost 22-9-1899». Nordisk Familjeboks andra upplaga noterar Snogeholms marker som viltrika och informerar även om att kejsar Vilhelm II 1899 jagade tre dagar där, då han fällde 28 »kapitalbockar».⁴⁷

Vid Göransborg i Tjörnarps påminnes den latinkunnige, med hänvisning till Cicero, om att »allt utmärkt är sällsynt».⁴⁸ I Västra Ströö minner man om Vegaexpeditionen (1878–1880).⁴⁹ Kom någon deltagare därifrån?

En sten i Gårdstånga berättar »1877–1935. Denna mur består af 80 stenar räddade från förstörelsen vid gamla Getingebrons rifning år 1832. Uppbyggd här till minne av A J Christenssons 58-åriga innehav av Gårdstånga Nygård».⁵⁰ En långt sorgligare rapport återfinnes på en av Hviderups byggnader: »Den 20 dec 1914 nedslagtades på statens bekostnad och myllades här Hviderups låglandsstam som blivit smittad af mul- och klöfsjukan. Den bestod af 8 tjurar, 123 kor, 174 qvigor och 24 kalvar. Stammen började bildas genom import från Ostfriesland 1874».⁵¹ Slakt av hela besättningar var ett vapen man börjat använda mot sjukdomen strax före sekelskiftet 1900. På Flyinge finner man ännu en av många påminnelser om döden: »Åt störda ben ny hvilostad. 1836 påträffades 12 skottkärror mäniskoben på Askgården».⁵²

Ibland är bevarandetanken kortare tänkt som när två trätavlor vid Torup omtalar dels att »På denna plats låg Bokskogens hållplats. Första tåget ankom 8.4.1903. Sista tåget avgick 9.5.1948», dels att »På denna plats låg Bokskogens Restaurant. Invigd 1895. Nedbrunnen år 1960».

Rent illa med bevarandet gick det, när man på den nya begravningsplatsen Fredentorp norr om Lund skulle bygga upp den grund till S:t Stefans kyrka i södra Lund som man träffat på vid grävning för ett nybygge. Då de numrerade stenarna skulle läggas ut, befanns den vattenlösliga färgen bortsköljd, varför utläggningen endast stämmer till som det heter »storlek och form». Och det är inte utan att dessa stenar på sin vackra plats för tankarna till både skeppssättning och domarring, till stenar utan särskilt lätt begripligt budskap.

En runsten i Täby berättar om Jarlabankes bro. Nyligen kom Vägverkets chef – per helikopter – till Lund för att sätta sitt namn på en sten invid ännu ett stycke ny väg: »Vägverket byggde väg 108. Lund-Kävlinge öppnades 9/10 1995. GD Jan Brandborn». Återigen en nykter och knapp beskrivning av en åtgärd med betydande konsekvenser i landskapet både i närheten av och på avstånd från den plats där stenen placerats. Att GD står för generaldirektör och att sagde GD något år tidigare varit GD för konkurrenten Banverket och därmed knappast borde varit särskilt glad över detta sitt uppdrag, det blir något för framtiden att grunna på.

Avslutning

Det är möjligt att jag med dessa rader röjt mark längs redan öppen stig, men jag kan inte finna det annat än fascinerande med dessa meddelanden ur det förflutna. Mer än marginalanteckningar till historien är de kanske inte, men kopplade till andra fakta och kunskaper liksom till själva platsen där de står konkretiserar och förmänskligar de en emellanåt lite väl

anonym historia. Att leta efter dem och sedan söka tyda dem är naturligtvis också spännande. Kanske kan man också ibland våga sig på att »läsa ihop» olika texter till en bredare förklaring av händelseförlopp?

Man ser också framför sig alla de människor som berördes, som arbetade med jorden, som røjde, planterade och byggde, som ibland helt enkelt tvingades flytta. Man anar inte så få på olika sätt tragiska skeenden, men också mycket av tacksamhet mot föregångare.

Särskilt angelägen att bli ihågkommen tycks man ha varit på godsens, eller snarare vissa av dem. Skälen kan vara flera. Godsen har av tradition arbetat med långa tidsperspektiv, vilket ej minst deras ivriga skogsplanterande antyder. Att några fideikommiss dominerar denna framställning pekar i samma riktning, även om man nyfiket kan fråga varför just Björnstorp och Hyby är så rikt företrädare.

Men visst kan »bondestenar» ha förekommit i större utsträckning – kanske för att de oftare varit i trä? Naturligtvis inverkar också författarens urval av stenar med mera än enbart lokalt och/eller privat intresse. Åtskilliga initialer plus årtal, vanligen vid tillkomst av någon byggnad, har i denna redovisning utelämnats av sådana skäl; de har sannolikt varit ganska vanliga vid bönders gårdar.

Men vad tänkte godsägaren som bestämde texten på stenen i Ettarp? Vad skulle Nils Larsson i Dala ha sagt om »sin» minnessten? Vad skulle August Schmitz tänka om sitt försvunna livsverk? Tänkte vägverkschefen på något särskilt, när han gav sitt bidrag till landskapshistorien? Och, med tanke på gömda och glömda, oläsliga och ofinnbara stenar, hur synlig och begriplig kommer hans sten att vara om hundra år? Sist också: Vilka stenar med budskap om landskap från vår tid ska man då finna – utöver de två om 1000 år och 108:an? Och vilket landskap ska vi bli ihågkomna för? Inget av detta vet vi.⁵³ Däremot

är jag övertygad om att vägen till historia i landskapet via stenarnas vittnesbörd kan vara både lockande och (o)roande.

Noter

- ¹ Sven B.F. Jansson: Runinskrifter i Sverige. AWE/Gebers 1984.
- ² Fornlämningsregistret för Skåne finns på Länsstyrelsen i Malmö. Registret är upplagt kommun- och sockennis och innehåller blad för varje objekt samt kartor med markeringar. Objekten redovisas sockennis, t.ex. Gödelöv 25.
- ³ Gula kartan från 1980-talet är i skala 1:20 000, upptar bl.a. fastigheters gränser och beteckningar samt finns i Skåne i stort sett över f.d. Malmöhus län samt Bjärehalvön.
- ⁴ H. Runge: Danmarks nationale seværdigheder – et lexikon. Jylland s. 125 f. Utg. av Danmarks Naturfredningsforening, Skarv och Høst & Søn 1995.
- ⁵ Gödelöv 25.
- ⁶ Gödelöv 5.
- ⁷ J. Bjerregaard i Skånes Natur, årsbok 1988, s. 293–302.
- ⁸ Gödelöv 2.
- ⁹ Gödelöv 8.
- ¹⁰ Hyby 4.
- ¹¹ Bara härad i slutet av 1700-talet (Bara härads Hembygdsförening, Lund 1958), s. 42.
- ¹² Bara kommun, (Bara 1980), s. 97.
- ¹³ Hyby 29.
- ¹⁴ Gärdslov 5.
- ¹⁵ Börringe 6.
- ¹⁶ Sövde 44 och 45.
- ¹⁷ Öved 27.
- ¹⁸ Dalby 39.
- ¹⁹ Skånes Natur, årsbok 1922, s. 4 f.
- ²⁰ Hyby 1.
- ²¹ Räng 8.
- ²² Östra Torp 3.
- ²³ Sövde 16.
- ²⁴ Börringe 117.
- ²⁵ Hyby 27.
- ²⁶ Skånes Natur, årsbok 1921, s. 19 f.
- ²⁷ Hyby 51.
- ²⁸ Löddeköpinge 14.
- ²⁹ Gödelöv 1.
- ³⁰ J. Möller: Godsen och den agrara revolutionen. Lund 1989.
- ³¹ Bosjökloster 99 resp. 100.
- ³² S. Sandby 28 (se även Gamla Lund Nytt 1995:5) resp. V. Sallerup 59.

- ³³ Lomma 16.
- ³⁴ Burlöv 37.
- ³⁵ Svalöv 3.
- ³⁶ Västerstad 36.
- ³⁷ Lackalänga 27.
- ³⁸ Arbetet övervinner allt resp. Kärleken övervinner allt (båda hos Vergilius).
- ³⁹ Stenestad 29.
- ⁴⁰ Hammarlunda 4. – Mångbetrodd inspektör på Löberöd och Västerstad 1820–1843 var Magnus Rosenquist, som i sina opublicerade Mina Minnen berättar, att »min befattning var, synnerligen de första åren, bekymmersam och påkallade i sanning all den omtänka och verksamhet som jag var i stånd att utveckla. Huru det lyckades mig att bringa ordning och skick i det kaos af oreda som i hushållningens alla grenar förefanns, samt att utföra de betydliga arbeten af byggnader och odlingar som vid Westerstad och Christinetorp förestodo och slutligen bringa egendomen till en afkastning hvarmed Ågaren kunde efter tidens fordringar vara belåten: därom ärnar jag icke orda; dessa saker talade på sin tid för sig sjelfva». – Rosenquist var mormors mormors far till förf., som har hans Minnen i sin ägo men inte känner till om Rosenquist medverkade vid minnesstenens tillkomst.
- ⁴¹ Svedala 5. – Se Slott och herresäten i Sverige, del 2 (Allhem 1966), s. 190.
- ⁴² Skånes Natur, årsbok 1986, s. 219–228. En tidig skildring av ängarnas fröjder finner man i Skånes Natur 1929 s. 11–18.
- ⁴³ Totalt anges ängavattningen ha berört över 3 % av Skånes yta (A. Zachrisson: Nyodling, torrläggning och bevattning i Skåne 1800–1914. Lund 1922).
- ⁴⁴ Oxie 31.
- ⁴⁵ Risekatslösa 5 resp. Allerum 20.
- ⁴⁶ Lomma 7.
- ⁴⁷ Sövde 8, 26 resp. 22.
– Nordisk Familjebok bd 26, andra upplagan 1917.
- ⁴⁸ Tjörnarp 2.
- ⁴⁹ V. Strö 39.
- ⁵⁰ Gårdstånga 25.
- ⁵¹ Gårdstånga 8.
- ⁵² S. Sandby 89.
- ⁵³ Den 5 november 1997 meddelar Sydsvenska Dagbladet att det nu på ett stort stenblock i Trelleborg ristats »Wolf grundade stammen Pingvin 1962. Den blev stark i kamp och god vid fest. Wolf och de äldste reste stenen efter 35 goda år. Till maning om framtida bragder och storhet». Som runsten sägs den ligga i tiden, men kanske har det redan vid nästa förminnesinventering hunnit bli obegripligt att det handlar om en rugbyklubb.

Mandelgrens intresse för textilier i Skåne

Av Viveka Hansen

IK Foundation & Company, Box 320, 201 23 Malmö

Den mångsidige konstnären Nils Månsson Mandelgren var ständigt på väg runt om i Sverige på sina omfattande resor. Han undersökte och dokumenterade allt som påträffades från gammal tid. Mandelgren var en man med omfattande kunskaper, och då han dessutom fick ovanligt mycket gjort, är det förstaeligt att många böcker och artiklar har publicerats om denne man och hans verk. Ett område som dock inte har avhandlats är alla de fantastiska textilier som Mandelgren beundrade under sina resor i Skåne. Det rika dräktmaterialet omtalas inte alls här utan har avhandlats av B. Hammar i Skånes hemsbygdsförbunds årsbok 1992 s. 140–181. Nummer inom parentes avser Mandelgrens numreringar på sina akvareller och teckningar.

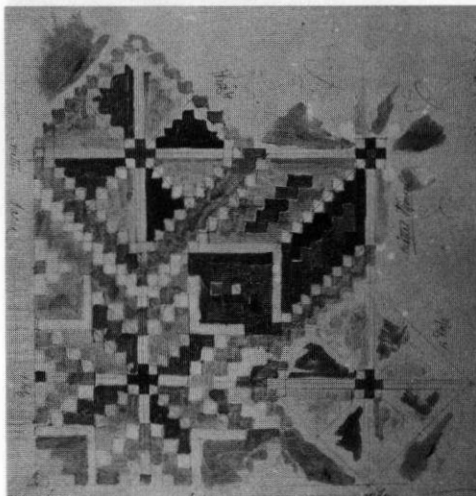
Mandelgrens bakgrund

Att Nils Månsson Mandelgren (1813–99) var en ytterst kunnig, energisk och mycket ovanlig person för sin tid är tydligt. Att ivra för allmogens gamla slöjd- och hantverkstraditioner gjorde annars framför allt en grupp välbärgade människor, vilka inte själva hade sina rötter i bondesamhället som exempelvis Sophie Adlersparre, Jacob Kulle, Lilli Zickerman, Emelie von Walterstorff och Henriette Coyet. Mandelgren däremot startade sitt liv i ett typiskt allmogehem i Ingelstråde by (Wäsby socken, Luggude härad) i Skåne. Dessutom dog båda hans föräldrar tidigt och han fick flytta runt hos olika släktingar. Trots dessa för ett litet barn oroliga förhållanden var han redan i 8–10 års åldern klar över vad han ville syssla med. Det var teckning och målning som var hans stora intresse, och han försörjde sig på att måla gratulationskort och kistebrev samt på att måla möbler och husgeråd till bönderna i trakten. Av en slump träffade han som 17-åring greve Gustav de la Gardie, som förstod att den unge bondpojken hade konstnärliga talanger. Därför hjälpte han Mandelgren ekonomiskt till en gedigen konstutbildning med mångåriga studier i både Stockholm och Köpenhamn. Den unge man-

nen hade nu fått en stabil kunskapsmässig grund att stå på och var full av iver, kraft och förväntan att förverkliga många av sina konstnärliga ambitioner.

Inventering och dokumentation

Mandelgren hade ständigt många järn i elden, men det absolut största arbetet var de omfattande dokumentationsresorna runt om i lan-

Rölakansdyna från Ö. Göinge härad, målad av Mandelgren 1865. (1080) Foto IK Foundation & Company.

det, då han inventerade allt som kom i hans väg. Skåne låg honom naturligt varmt om hjärtat, så många av resorna gick dit och bildmaterialet blev mycket rikhaltigt. Han var ytterst angelägen om att fånga helheten av det gamla bondesamhället, vilket innebar att när han kom till en gård som intresserade honom, undersöktes allt: kor, grisar, hölador, boningshus, trappor, sängar, skedar, vävstolar, textilier, plogar osv. Detta betyder att Mandelgren egentligen inte hade något utpräglat intresse för just textilier. Men eftersom vävnader av allehanda slag hade en så betydelsefull funktion och var en viktig utsmyckning i det gamla bondehemmet, blev det naturligt att han träffade på textilier på många platser och därmed blev intresserad.

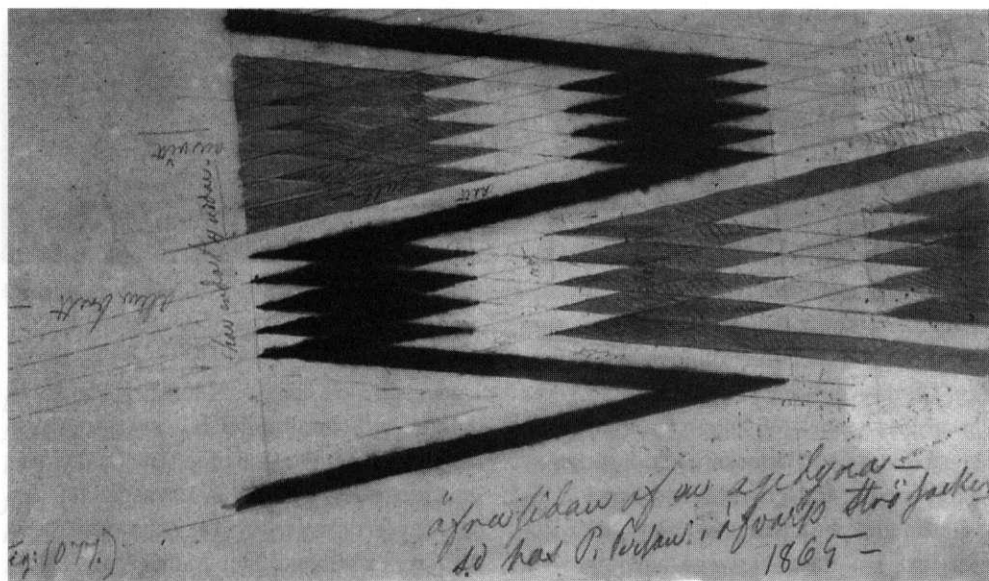

Nils Månsson Mandelgren. Foto Folklivsarkivet i Lund.

Textilier, som Mandelgren träffade på under sina resor i Skåne 1865, 1872, 1873 och 1875 finns beskrivna antingen i akvarellmålningar, teckningar, löpande text, fotografier eller brevväxling. Hans akvareller och teckningar är vanligtvis välgjorda och överskådliga, medan däremot noteringarna kring dem ofta är knapphändiga. Tyvärr hade Mandelgren säkert ofta ont om tid eftersom hans arbetsfält var så oändligt stort. Hans material blev därför ibland slarvigt och sällan riktigt noggrant. Mandelgren var också en tidig fotograf, vilket visar sig i ett brev till vännen Hyltén-Cavallius den 5 februari 1873: *Men för att lägga kronan på verket må jag lära mig att fotografera som snarast tager sin början.* Mycket riktigt så fotograferade han redan samma år, bl.a. en stolsdyna, när han var på besök i Sjököp.

Mandelgren hade ett stort kontaktnät genom sina många resor och återvände gärna vid upprepade tillfällen till samma plats. När det rörde textilier i Skåne var det Sjököp, Espö och Everöd. Här fann han sitt intressantaste material och gjorde flera besök; med dessa orter hade han också en flitig korrespondens.

Redan i sina tidiga ungdomsår, när Mandelgren fortfarande bodde kvar i sin hembygd eller var hemma på besök från sina studier, hade han utvecklat ett intresse för att teckna av föremål, t.ex. textila redskap. Bl.a. var det några av vävningens och garnhanteringens detaljer som intresserade den unge Mandelgren. 1830 tecknades ett solvbräde, som han benämnde *sölfer-bräda*. En andra teckning som rör vävning är daterad 1833 – här är det överbindningen i vävstolen med solv, nickepinnar och vävtrissor. Trissorna var ofta vackert snidade. De övriga teckningarna är daterade 1830 och behandlar linhantering. Först en bråka som är avbildad ur tre vinklar. Därefter en skäktestol och skäktekkniv på flera olika enkla skisser. Mandelgren omnämner dessa som *schätteträd* och *schätteteknif*.

Rölakansdyna med blixtmönster från Ö. Göinge härad (1077). Foto IK Foundation & Company.

Skånska textilier

Resan 1865

1865 gick Mandelgrens resa mer eller mindre i Linnés fotspår; till fots eller med häst och vagn avverkades ca 80 mil i Skåne. Första anhalten där textilier påträffades var i Övarps by i N. Strö socken i Ö. Göinge härad. Resultatet blev tre akvareller: två visande rölakan och en upphämta. Att Mandelgren stötte på rölakan var oundvikligt, då detta var den i särklass vanligaste konstvävnadstekniken. Rölakan vävdes i Skånes samtliga härader och till och med i flertalet av socknarna i landskapet. Så också i N. Strö socken, där Mandelgren ritade av öfrasidan af en agedyna hos P. Person (1077). Dynan var vävd i blixtmönstring, som för övrigt även benämnes som »kam-», »vatten-», eller »viggmönster». Att väva rölakan på detta sätt i rött, blått, gult, grönt och vitt förekom i hela Skåne, men hade sin allra största popularitet i Ö. Göinge-Villands-Gärds-Albo-området. Den andra vävnaden, också den i rölakan, var en stolsdyna med små

åttabladsstjärnor (1080). Denna mönstertyp hade sin koncentration till östra Skåne och bestod av en centrerad mittstjärna och utfyllnad med stjärnor och romber runt omkring. Den tredje vävnaden var *1 al breit 1 3/4 al långt agedyna sed hos P. Person i Öfvarp* (1079). Här var tekniken i upphämta, en skyttlad vävnad i motsats till rölakanet där mönstret plockades in. Upphämta, eller skälblad som tekniken också kallas, var mycket vanlig i Ö. Göinge härad.

Nästa plats där Mandelgren träffade på vävnader var i Vä socken i Gärds härad. Här beskriver han *ett golftäppe ritadt i Wä hos klockaren brukas hos Bänder som säng eler bänktäppe* (1076). Att använda rölakans-täcken eller dynor som mattor var vanligt kring 1865 och även senare. Detta var dock aldrig tanken från början i bondehemmen, då för det första inte mattor var brukligt och för det andra slitaget hade blivit alldeles för stort på denna typ av vävnad.

I Vittskövle i Villands härad besökte Mandelgren två hem där vävnader intresserade

honom. Först i Wittsköfle prästgård 1865 – väft af en bondgumma är så kallat skaftatt tyg (1065). Vad han fann här var alltså ett upphämtatäcke i typiskt stjärnmönster från denna trakt. I det andra hemmet upptecknade Mandelgren ett Täckesom Egdes af Klockaren i Wittsköfle 17/7 65 (1074). Detta verkar efter akvarellen att döma snarare vara en lång bänklängd vävd i rölakan, dukagång och halvkrabba, en kombination av tekniker som egentligen var mer förekommande i Frosta-Färs-Gärds-Albo-området. De klara färgerna verkar inte heller höra hemma i Göingetrakten, så kanske hade klockaren köpt täcket av någon bondhustru söderut i landskapet.

Resan gick vidare mot Österlen, och i Rörums by i Albo härad skriver Mandelgren den 20 juli nästan tre sidor om vad som vävdes i bygden. Han berättar om *Charlakansväfnader* (rölakan), *Drättaduk*, *Skaftad väf* samt *Drällsväfnader*. Även här var det prästgårdens folk som Mandelgren kom i kontakt med. Prästens syster var ingift i bondesläkt, och hon berättade ingående om sina vävkunskaper för Mandelgren. En litet utdrag av beskrivningen lyder så här: *Dessa Wäfnader eller drättadukar brukas att hänga på Wäggarne vid hög-*

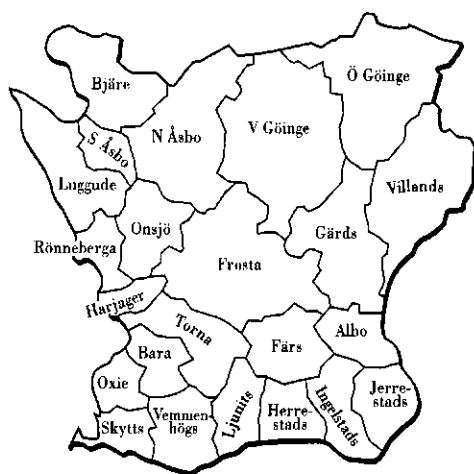
tidligheterna, och äro försedda med religiösa figurer, namnskiffer m.m. De brukas äfven till Sängtäcken och hyenden på stolar och bänkar. På åkdonet brukte Bonden fordomdags, lägga ett sådant på sätet så att hälften af det samma hängde bakom och fladdrade i vinden. For han till gästabud så hade han ett dylikt öfver den korg, hvori han hade förningen som han medförde.

Kontakter med Österlen 1871

Under sin skånska resa 1865 besökte Mandelgren kyrkoherde Falck i Gladsax, som bl.a. hade en vacker bänklängd i rölakan. Mandelgren målade en akvarell av vävnaden (1075), som har en typisk mönstring och färgsättning för Jerrestads härad. Men Mandelgren behöll intresset för denna vävnad och har antecknat *köpt 1871* vid akvarellen. Dessutom förstärks kontakten ytterligare genom Joseph Falcks och Mandelgrens brevväxling. Den 10 februari 1871 skriver kyrkoherde Falck ... *har min hustru låtit på auction inropa 4 st. snårda tyger till det billiga priset af 14 Rdr. Hvad deras transporterande på järnväg kostar är jag ej i tillfälle meddela. Vidare skrives: Troligen medföljer en s k drättaduk ... den kostar intet.*

Mandelgren hade dessutom kontakt med kyrkoherde Christian Sylvan i Glemminge när det rörde textilier från trakten. Enligt Sylwans brev från den 1/4 1871 omtalas dock att han och hans hustru försökt komma över *snårta wäfnadter* utan att lyckas med detta.

Mandelgrens stora engagemang i de skånska vävnaderna, tillsammans med framför allt prosten Falck, fick återverkningar också utanför Skåne och till och med på det internationella planet. Långt senare, år 1890, skrev Mandelgren så här: *År 1867 fick jag av regeringen uppdrag att vid dåvarande Världsexposition ordna inom svenska avdelningen L'Historie du Travail och därmed tillfälle att studera de andra ländernas allmo-*

Skånes häradsindelning.

Bänklängd i rölakan, dukagång och halvkrabba från Villands härad (1074). Foto IK Foundation & Company.

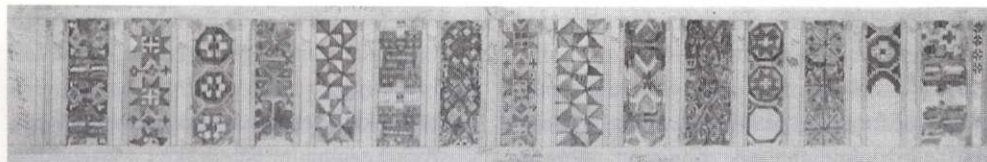
gevävnader, och fann således lika med de skånska, allmogevävnader i grekiska och italienska avdelningen med mönster från dess fornminnen... Vid min hemkomst till Stockholm meddelade jag detta herrar professor Malmström och Vinge och visade jag dem de vävnader jag ägde av denna slags vävnader, som insågo vilken färgprakt där låg i dessa, varför de med livligt intresse omfattade upptäckten, för att begagna i sina målningar, fick jag uppdrag att från landsorten skaffa dem dylika, vilket jag ock lyckades genom prosten Falck i Gladsax. Genom dessa herrar m.m. väcktes intresset hos några fosterlandssinnade damer att bilda en förening 1874, benämnd Handarbetets Vänner...

På besök i Sjököp 1873

Mandelgren kom under sin resa 1873 till Sjököp i Långaröds socken i Färs härad. Här besökte han Nils Olsson på hans gamla gård och genomförde en mycket grundlig inventering av alla byggnader, husgeråd, dräkter, textilier, heminredning, husdjur och jordbruksredskap. Genomgången är extra intressant idag efter-

som Sjököpsgården sedan länge är riven. Dessutom fick Mandelgren en bild av hur gården såg ut redan vid seklets början, då familjen i mångt och mycket levde på samma sätt som 50–60 år tidigare.

I textila sammanhang är gården och dess familjs historia av största intresse, då Sjököpsgården ansågs vara en medelpunkt för slöjden i bygden under 1800-talets första hälft. Det var inte enbart Mandelgren som undersökte detta, utan även i senare skrifter av Henriette Coyet och hemslöjdens bildverk »Gammal Allmoge slöjd» kan man finna exempel på släktens vävskicklighet. Det var framför allt två systrar, Elna och Else Olofsdotter, som var duktiga väverskor under 1800-talets första hälft. Båda märkte gärna sina alster med EOD, men även längre mer beskrivande märkningar har hittats. Exempelvis har ett täcke i rölakan med hjortar och träd inom åttkantssramar inskriptionen SIÖKÖP DEN 15 MAI 1809 ELNA OLOFSDOTTER. När hemslöjden i Malmöhus län gjorde sin inventering var Sven Månsson ägare till täcket, och har tillhört hans avdöda hustru Else Ols-

Bänklängd från Jerrestads härad (1075). Foto IK Foundation & Company.

dotter. Else var dotter till ovannämnda Nils Olsson och Else Olofsdotter. Täcket var alltså vävt av dennas äldre syster Elna Olofsdotter, som märkningen antyder.

Mandelgrens funderingar kring textilierna på gården kan ses i hans *strödda anteckningar under resan 1873*. Här nedtecknar han att gården hade kvar *sparlakan, praktfulla bolstrar, snårtäcken, broderade örngott m.m. ... stod i samma prakt som den gång då den var ny och tjenade till brudsäng*. Dessutom fastnade han för att man hade 10 kistor fulla med säng- och gångkläder, allt från familjemedlemmarnas ungdom till det de använde just då. Andra noteringar rör alla vackra handduks-, örngotts- och bordduksfransar; här skriver Mandelgren *där finns fattiga gummor som göra sådant om vintern*. Dessa avbildades för övrigt på ett flertal fotografier, men de breda flätade fransarna är tyvärr omöjliga att närmare studera då bilderna blivit mycket otydliga. Likaså fanns det vackra snårtäcken, de kallades här, *stjerntäppen ... stol och agedyner af samma konstväfnad hvar en del fotograferades*. Dessa fotografier är fyra till antalet och avbildar en rölakansdyna (1095 a), ett täcke i rölakan (1095 b), en drättaduk i sin fulla längd (1095 c) och en stolsdyna i krabbasnår (1095 d). Vid fotografierna står året 1872 nedtecknat, men bevisligen besökte Mandelgren inte Sjököp det året.

Till Espö 1872 och 1875

Espö, som idag skrives Äspö, ligger i Vemmenhögs härad nära Ystad. Mandelgren hade stor korrespondens med riksdagsman Per Nilsson i Espö, som hade en intressant gård och dessutom omfattande samlingar av bl.a. husgeråd, dräktsilver och fornsaker. När det gällde uppteckningar av textilierna genomförde Mandelgren dem 1872 och 1875, men redan 1865 var han på besök hos Per Nilsson. Hans gård dokumenterades noggrant, men när det rörde vävnader var det mer sparsamma

noteringar som gjordes. Han målade en fin akvarell av en dyna i rölakan med åttabladsstjärnor och granatäpplen, en ovanlig och vacker mönsterkombination. Mandelgren har dessutom antecknat att *hade vävt och broderadt samma mönster* (1078). Troligtvis var den broderade dynan i tvistsöm eller korsstyg, vanliga sömsätt i denna trakt. En liten teckning finns också bevarad med *sölfräda sedd hos P. Nilsson i Espö 1875, att knyta sölftar öfver*, en teckning som är mycket lik den han gjorde i sin ungdom på 1830-talet i hemtrakten Luggude härad. Under sitt besök i Äspö 1872 gör Mandelgren en beskrivning över en del föremål som finns i P. Nilssons ägo. Bl.a. omtalas textilierna: *En stolsdyna sydd med korsstyg. En agedyna funns af samma. En flosad och en stolsdyna syd med läggsöm. Ett sängtäppe visade han mig som var utmärkt vackert, men som han ej ville sälja, man lofde att jag skulle få köpa ett liknande. Vidare sågs ett sängtäppe hos hans dotter som jag skulle få ritning af, detta var det vackraste jag sett*. Denna ritning finns dock inte bevarad i Mandelgrens samling.

En annan spännande person som kontaktades i samband med besöken i Espö var Nils G. Bruzelius i Ystad. Han var ju också i högsta grad intresserad av antikvariska resor och allmogens liv och leverne i gammal tid. Detta syns som tydligast i hans bok »Allmogelivet i Ingelstads härad i Skåne» som utgavs 1876, alltså just vid den tid då Mandelgren var en flitig besökare i denna trakt. Mandelgren beskriver bl.a. sin vän Bruzelius i anteckningar från den 6 juli 1872 ... *samt rektor Bruzelius blifvit besökt den senare gaf mig mina skrifter och lofvade att uppköpa för mig allt hvad som han kom öfver af dräkter här i orten och snår väfnader och skaftad skjorta, broderad för 3 rdr styck*.

Att Mandelgren var intresserad av att köpa så mycket vävnader och dräkter som möjligt framkommer på flera ställen i hans brevväx-

ling och anteckningar. Det var ju emellertid inte enbart för sina egna dokumentationer som han köpte upp textil, utan det var främst för Nordiska museets och Etnografiska museets räkning i Stockholm som han samlade in vävnader. Det var helt enkelt genom olika kontakter som kände till bygden och framför allt personer som hade människornas förtroende på orten som Nordiska museet byggde upp sin omfattande textilsamling från Skåne. Mandelgren, P. Nilsson, Bruzelius och Falck från Gladsax var några av många, vilka höll ögonen öppna för intressanta allmogetextilier till museets samling.

I Göingebygden 1872 och 1875

År 1872 gjorde Mandelgren anteckningar rörande husslöjden i Göingetrakten. Han beskriver vad som tillverkats inom olika socknar. Mycket av slöjden i bygden omfattade korgar, trä och smide, fast även textilslöjd finns sparsamt omskriven, så exempelvis från Osby socken i Ö. Göinge härad. *Här fins och kardmakare, och af fruntimmers slöjd idkas här synnerligen mattväfnad som var rätt vacker, samt hästtäckan. Eller, dessutom idkas af fruntimmern alla slags husslöjd till husbehof som spånad, vöfnad af lin, bommul, ull samt syning och stickning.*

Några år senare, 1875, var Mandelgren åter igen i denna trakt för att beskriva husslöjden. Nu var han på besök hos kyrkvärden Måns Trulsson i Ölstop i Vinslöfs socken i V. Göinge härad. Förutom att han intresserade sig för dräktens utformning här, fångade även den övriga textilslöjden Mandelgrens sympati. På gården bodde 4 generationer kvinnor som alla var vävkunniga: *Gamla mor 96 år, dotter 70 år, dotter dotter 40 år och dotters dotters dotter 18 år.* Kvinnorna visade Mandelgren vad som tillverkats på gården under årens lopp. *No 1 visade en långbänks dyna 14 aln, som hon vävt, no 2 en agedyna och stolsdynor, som hon väft. No 3 visade borddukar,*

schalar, drellväfnader af ylle sängtäckan, dukar af linne och bomullsgarn med svenska vapnet... Vidare sågs af no 2 skaftade väfnader som stjernteppen, stolsdynor m.m. med smakfulla färger och mönster, hvilket kan pryda hvilket hus som hållst. Mandelgren var uppenbarligen mycket nöjd med sitt besök i Ölstop hos de vävkunniga kvinnorna, som han tyckte hade *smak och talang i deras konstfärdighet.*

Hos Everlövsdötrarna 1873

Den sista orten i Skåne där textilier omnämns i Mandelgrens material är Everlövs by i Blentarps socken i Torna härad. Att just denna plats blev ett centrum för textilslöjden med en fantastisk mönsterskatt tros bl.a. bero på att gästgivaregården i Everlöv var ovanligt välbesökt, då vägen till kontinenten och Tyskland via Ystad passerade här. Även Carl von Linné valde denna resrutt under sin skånska resa redan år 1749.

Mandelgren besökte 1873 gästgivareparet Lars Persson och Margaretha Persdotter i Everlöv, där han flitigt målade av vävnader och vävstolar. Släkten är sedan länge mycket känd och omskriven för sin textila kunnighet, och i spåren efter Mandelgrens dokumentationer besökte även senare inventerare »dötrarna från Everlöv». Hemslöjden gjorde en stor undersökning som mynnade ut i bildverket »Gammal allmogeslöjd». Senare kom Henriette Coyets skrifter, och Gertrud Ingers har gjort ett helhetsporträtt av »Gästgivar-dötrarna i Everlöv» i sin bok.

Kvinnorna i gästgivaresläkten var under lång tid både skickliga väverskor och flitiga brodöser. Deras flamskvävnader tillhör prakttextilierna bland de rika förråden ifrån kistor och skåp, och bland dessa är utan jämförelse de sex flamsktäckena de mest iögonfallande. De storslagna vävnaderna tillkom hos Pehr Olsson och Bolla Andersdotter vid 1700-talets slut. Det var inte Bolla själv som vävde,

Flamskvävnad med bebådelsen som motiv (1092). Foto Folklivsarkivet i Lund.

utan antagligen var hon den viktiga organisatören som satte husets sex döttrar i arbete i flamskvävstolarna. Samtliga täcken är vävda till flickornas hemgift mellan 1772–1782, då de var 16–17 år gamla. Enligt senare beräkningar skulle arbetstiden för ett dylikt täcke bli 1085 timmar.

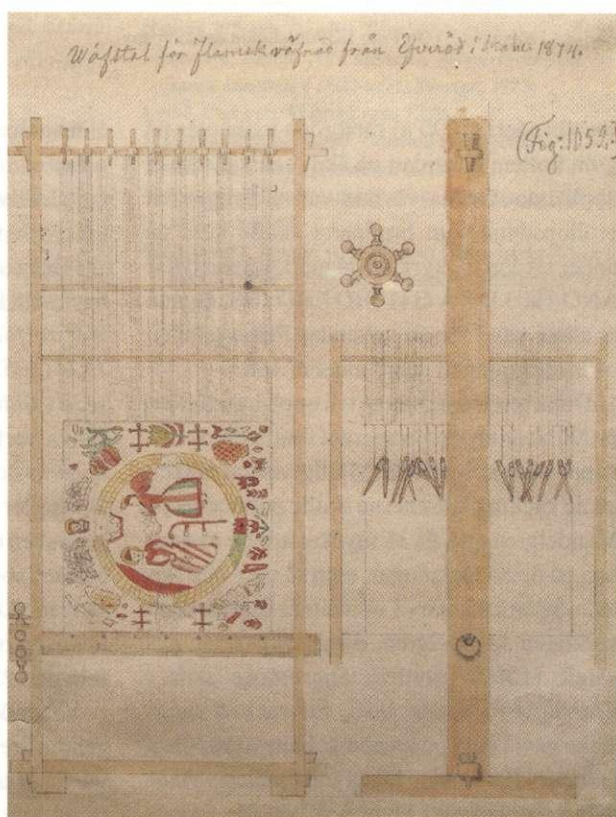
Mandelgren verkar dock inte att ha träffat på dessa fantastiska täcken under sin resa, men andra flamskvävnader av mindre format fick han upp ögonen för. Han målade av en *stol dyna väf i flamskvöfnad sed i Efverlöf i Skåne 1873 – En agedyna fans med 2 ne sådana kran-sar.* (1092) Detta var alltså en flamskvävnad

med bebådelsen som motiv, vilken Mandelgren såg både som stolsdyna och åkdyna med en respektive två kransar – ett vackert och vanligt förekommande motiv i denna trakt.

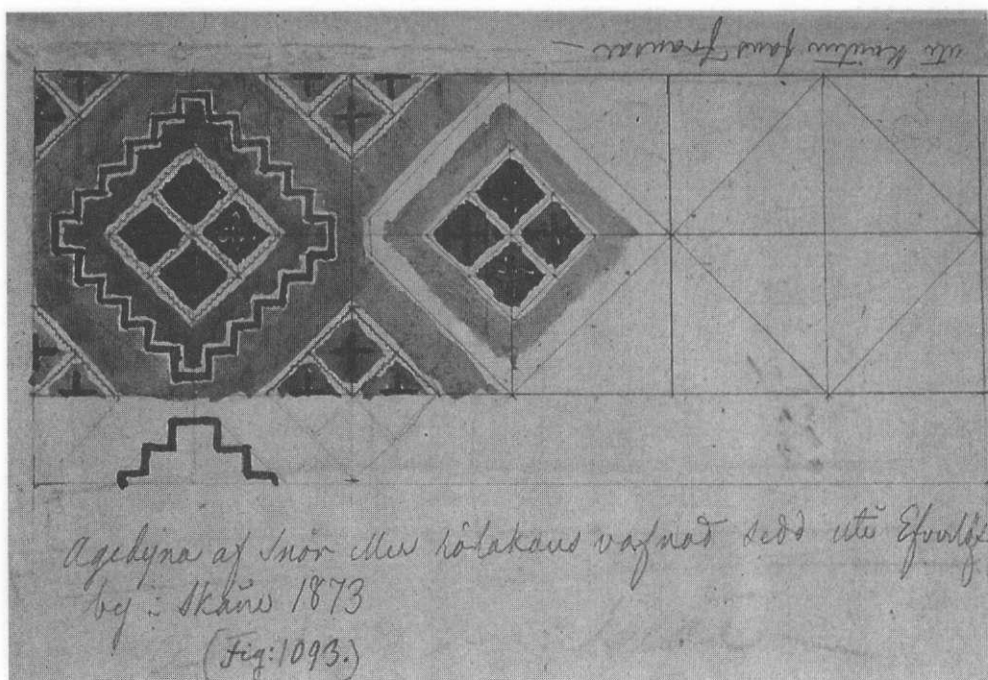
Men det var framförallt vävstolen som denna typ av vävnad var tillverkad i, den upprättstående gobelängvävstolen, som fångade Mandelgrens intresse, och den finns avbildad på två mycket snarlika akvareller (1052 och 1091). Motivet som sitter i vävstolen är just också bebådelsen. Vid sidan om vävstolen har en ställning placerats, där inslagsgarnet behändigt kan plockas vid behov. Den ena akvarellen är daterad 1874, vilket för den skull inte innebär att Everlöf besöktes också detta år. Det var istället så att Mandelgren köpte in vävstolen för Nordiska museets räkning, och

har då säkert målat av den en andra gång när den ankommit till Stockholm. I Mandelgrens arkiv finns det dessutom bevarat ett fotografi från 1884 av en ung flicka som sitter vid en dylik vävstol och väver flamskt med anteckningen: *Snårväfnad från Skåne – Hveverska i Handarbetets vänner.*

Rölakan vävdes mer sparsamt i gästgivaregården, en av dessa avmålades *agedyna af snår eller rölakans väfnad* (1093). Den har ett vanligt mönster i Torna härad med stjärnor inom snedställd fyrkant, för övrigt broderades också denna mönsterkombination i tvistsöm. Ett broderi färglades också som var märkt 1855 E P D sytt på *stramalj* (1635), säkerligen sytt i tvistsöm. Mandelgren fick ytterligare ögonen på en åkdyna med tvist-

Flamskvävstol från Everlöf (1052).
Foto Folklivsarkivet i Lund.

Åkdyna i rölakan (1093). Foto IK Foundation & Company.

sömsbroderi (1090 a) med röda valknutar på grön botten; baksidan på åkdynan var vävd i upphämta. Denna vävnad var säkerligen en bröllopsdyna som brudparet skulle sitta på under färden till kyrkan, då märkningen lyder ANO 1803 D 8 A GTI HID EKD IHS. Dynan är alltså vävd för att användas första gången på bröllopsdagen den 8 augusti 1803.

Detta broderi och även två upphämtatäcken (1090 b) är mycket noggrant renritade på rutpapper och kolorerade. Möjligtvis var tanken att de vackra planscherna skulle publiceras på Mandelgrens tid då så mycket arbete är nedlagt på dessa teckningar, men så blev inte fallet. »Stjärntäckena» i upphämta intresserade verkligen Mandelgren, då ytterligare en akvarell (1089) gjordes, *Stjärntäcke sedt i Efverlöfsby i Skåne 1873*. Ett vackert sängtäcke vävt i de typiska munkabältesstjärnorna i ränder (1081) från denna trakt målade Mandelgren också av i klara och lysande färger.

Här har han förvisso antecknat *Efveröds Gästgifvaregård 1873 30/6*, men detta måste vara en felskrivning då Mandelgren bevisligen var i Everlöf vid denna tidpunkt.

Några enklare blyertsskisser finns också bevarade från detta besök i Everlöf. Först en *Wäfstol för flamskväfnad från Efverlöf i Skåne 1874 (1052)*, sedan *Wäfstol, för flamskväfnad sedd i Bläntarp i Skåne 1873, (1053)*, alltså i själva verket två enklare skisser över gobelängvävstolen som Mandelgren senare gjorde akvareller av. Slutligen avbildade Mandelgren även två *örngottsstycken (1624 a–b)* i vitbroderi som prydde den vackert uppbäddade sängen. Dessa var broderade med *hålsöm*, *länksöm* och *läggsöm* enligt anteckningarna från den 22 juni 1873.

Väverskorna från Everlöf var många genom åren och bakom dem döljer sig många intressanta öden; några av dem har redan omtalats genom Mandelgrens besök i byn 1873.

Slutligen ska vi stifta bekantskap med ytterligare några genom hans korrespondens och anteckningar. Mandelgren beskriver att den gamla husslöjden nu gått ur modet, *så nu endast gamla torpar gummor kunna denna konst ... Berta i Blentarp och Ingar Halja samt Nils Pers hustru i Himelstorp. Vidare fans här snårväfnad som var väft af gästgifverskans mor i Efverlöf*, alltså Berta Olsdotter som var född 1802. Just Berta Olsdotter hade Mandelgren kontakt med även år 1874 genom brevväxling med Eva Paulsson från den 9 juni och den 11 juli. Mandelgren hade en beställning hos Berta Olsdotter av någon typ av konstvävnad, tekniken framkommer ej, men med största sannolikhet rörde det sig om flamskvävnad med tanke på priset och att vävnaden tog lång tid att framställa. Eva Paulsson skriver bl.a. *betalar då de 20 Rdr som gumman begärt... vidare Flera gånger har jag besökt gumman för att skynda på henne ... hon har väft en hel aln mycket ordentligt och vackert.*

Att väva flamskt och andra konstvävnader var med andra ord något som de äldre kvinnorna år 1873 fortfarande hade kännedom om, men då det inte längre var modernt med dylika dynor fanns inget intresse att lära ut den gamla vävkonsten till de yngre kvinnorna. Det var

här Mandelgren och många fler entusiaster för den gamla slöjden kom och räddade kvar mycken kunskap till senare generationer.

Referenser

Otryckta källor

Folkklivsarkivet i Lund:

Mandelgrenska samlingen.

Lunds Universitetsbibliotek:

Brev från och till Nils Månsson Mandelgren.

Litteratur

- Bruzelius, Nils G., *Allmogelivet i Ingelstads härad i Skåne*, (1876), 1978.
 Coyet, Henriette, *Skånes Hembygdsslöjd*, 1922.
 Danielson, Sofia, *Den goda smaken och samhällsnyttan*. (Nordiska museets Handlingar 111), 1991.
 Ingers, Gertrud, *Gästgivardöttrarna i Everlöf*, 1975.
 Grenander Nyberg, Gertrud, *Så vävde de. Handvävning i Sverige och andra länder*, 1976.
 Hansen, Viveka, *Textila Kuber och Blixtar. Rölakanets konst- och kulturhistoria*, 1992.
 Hansen, Viveka, *Swedish Textile Art*, 1996.
 Jacobsson, Bengt, *Nils Månsson Mandelgren. En resande konstnär i 1800-talets Sverige*, 1983.
 Linné, Carl von, *Skånska resa 1749*.
 Malmöhusläns hemslöjd, *Gammal allmogeslöjd*, 1924.
 Nylén, Anna-Maja, *Hemslöjd*, 1978.
 Skånes hembygdsförbunds årsbok, *Mandelgren i Skåne*, 1992 och 1993.
 Walterstorff, Emelie von, *Svenska vävnadstekniker och mönstertyper* (Nordiska museets handlingar 11), 1940.

Kungsmarken

– ett landskapshistoriskt dokument nära Lund

Av Mats Riddersporre

Arkeologiska institutionen, Lunds universitet

Kungsmarken är för många Lundabor känd som en golfbana och ett område tillgängligt för rekreation strax öster om staden. Området innehåller också stora såväl botaniska som kulturhistoriska värden. I samband med Lunds Akademiska Golfklubbs 60-årsjubileum 1996 behandlades i klubbens jubileumsskrift bl.a. de kulturhistoriska lämningarna. Denna artikel presenteras här, med medgivande från LAGK och i något redigerat skick, även för Ales läsare. Artikeln är kompletterad med en förteckning över litteratur som berör fornlämningar och landskapshistoria i Kungsmarken.

Inledning

Kungsmarken, öster om Lund, är ett område som för ekologer och naturvårdare har en alldeles särskild betydelse och där de botaniska värdena både har sin bakgrund i och speglar områdets vegetationshistoria. Denna är i högsta grad förknippad med den kulturlandskapshistoriska utvecklingen, och för en arkeolog eller kulturgeograf bjuder området på kulturhistoriska spår som också de har enastående värden.

Sedan dessa upptäcktes har Kungsmarken utgjort en central referenslokal för just arkeologisk och kulturgeografisk forskning kring äldre kulturlandskapshistoria. När växtekologen Nils Malmer för tjugo år sedan – i en skrift utgiven med anledning av Lunds Akademiska Golfklubbs 40-årsjubileum – kallade sitt bidrag »Kungsmarken som biologiskt och historiskt dokument» kunde han knappast ha valt en lämpligare titel.

När det så är dags för ett nytt jubileum, kan man tyvärr konstatera att detta historiska dokument är förvånansvärt lite utnyttjat. Detta trots att Kungsmarken sedan länge varit känt just för sina kulturlandskapshistoriska lämningar, i form av odlingsspår från järnålder och medeltid. Det är faktiskt så att LAGKs

60-årsjubileum sammanfaller med ett annat 60-årsjubileum, nämligen upptäckten av de fossila odlingsspåren.

Upptäckaren av dessa, Lundageografen Gösta Nordholm, antyder förekomsten av medeltida odlingsspår för första gången i Skånegillet i Stockholm Årsskrift 1936. Artikeln behandlar dock i första hand områdets historia som det framträder genom lantmäterihandlingar och skriftligt källmaterial. De fossila odlingsspåren behandlas mera utförligt i Skånes Naturskyddsförenings Årsskrift 1937. Fortfarande är det denna artikel som utgör den fylligaste beskrivningen av Kungsmarkens kulturhistoriska lämningar.

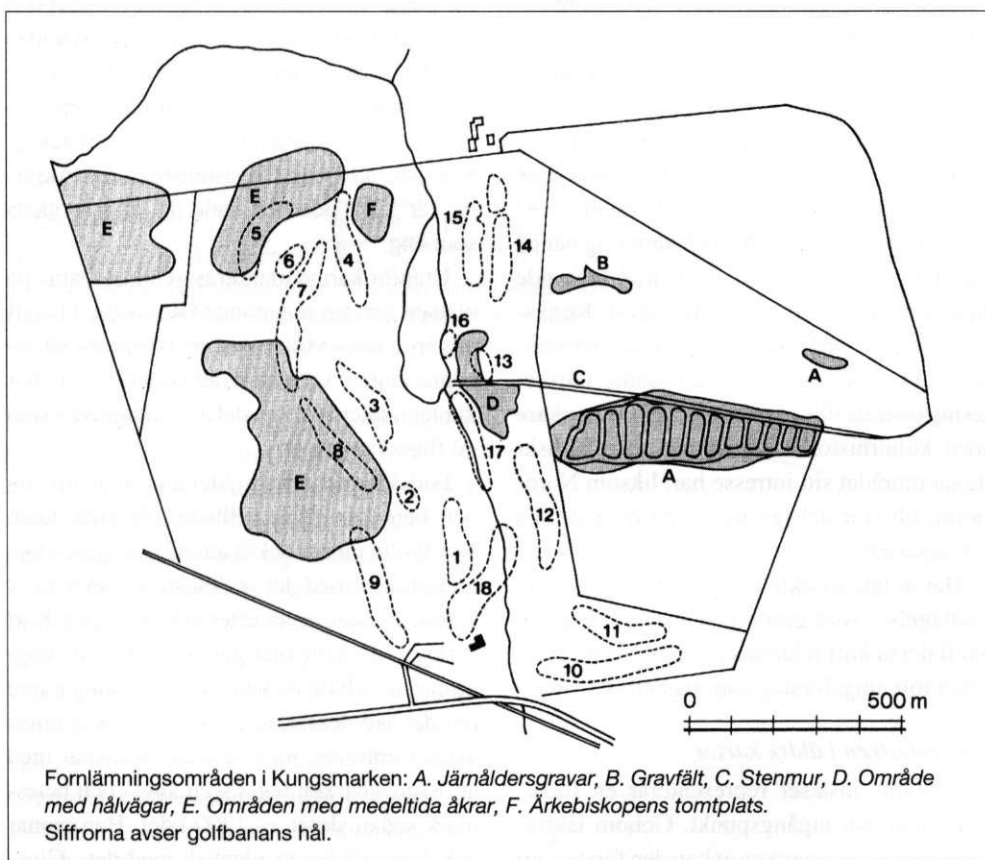
Kungsmarkens kulturhistoriska lämningar

Med hänsyn till kulturhistoriska lämningar delas Kungsmarken av Glomsbäcken i en östlig och en västlig del. Öster om bäcken uppträder järnålderslämningar i form av låga valar, vilka avgränsar rektangulära åkerytor, och runda stensättningar, vilka kan vara gravar eller odlingsrösen. Väster om bäcken uppträder lämningar efter medeltida odling – långsmala s.k. ryggade åkrar – och spåren efter

vad som uppfattas som en borg eller befäst gård, Glomstorp, under medeltiden tillhörig biskopen i Lund. Även området öster om bäcken har använts under medeltiden. Tvärs över järnåldersåkrarna löper en mäktig stenmur som senare utgjort gräns mellan betesmark och slättermark. Ytterligare stenmurar och gränsvallar, som också de till viss del kan vara medeltida, löper runt området och längs den uppdamda Glomsjöns strandlinje. Vissa har dock tillkommit i samband med sentida skiften.

Till områdets kulturspår hör även ett antal hålvägar som leder ner mot Glomsbäcken. En koncentration av hålvägar för t.ex. från östra sidan ned mot ett vadställe söder om Glomsjön, vilket bör sammanfalla med en fördämning här. Hålvägar kan även iakttas på andra ställen längs bäcken.

Odlingsspår, stensättningar och bebyggelse-lämningar kan genom sin form och med hjälp av skriftliga källor ges översiktliga tolkningar ur funktionellt och kronologiskt hänseende, d.v.s. odling och bebyggelse under

Skiss över Kungsmarkens fornlämningar. Centralt i bilden återfinns Glomsjön och Glomsbäcken, som delar området i en västlig och en östlig del. Den västra delen domineras av medeltida åkrar och lämningarna efter den förmodade ärkebiskopsgården Glomstorp. Den östra delen domineras av järnåldersåkrar, gravfält och hålvägar som löper ner mot ett vadställe söder om Glomsjön. Över järnåldersåkrarna löper en medeltida stenmur, som i sin fortsättning inramar dammen och den norra delen av området öster om bäcken. Efter Lunds Akademiska Golfklubbs Jubileumsskrift och Matrikel 1976.

järnålder respektive medeltid. Järnålderns åkrar består av flata odlingsytor omgivna av låga vallar och har uppkommit genom bruk av årder. Medeltidens långsmala åkrar har däremot brukats med plog försedd med vändskiva, vilken vänder upp jorden ur plogfåran så att den läggs upp mot den intilliggande tilltan. Genom målmedveten plöjning i bestämda riktningar har man därigenom byggt upp en rygg mot åkertegens mitt och fåror i dess utkanter. Flera sådana åkertegar intill varandra ger marken ett utseende som liknar ett tvättbräde.

Stenmurar, hålvägar och dammanläggningar har däremot ett mera tidlöst formspråk, och det vore fel att hänföra dessa till någon enskild period utan närmare undersökningar. Sedan Nordholms upptäckt har emellertid ganska lite gjorts för att fördjupa kunskapen om de kulturspår som utgör en väsentlig del av Kungsmarkens värden och som i sig bär på en betydande kunskapspotential rörande landskapsutvecklingen inom såväl Kungsmarken som i ett vidare geografiskt perspektiv. Ännu saknas t.ex. en fullständig fältkartering över de olika lämningarna. De forskare med kulturhistorisk inriktning som faktiskt ägnat området sitt intresse har, liksom Nordholm, till stor del fått bygga på översiktliga iakttagelser.

Här är inte avsikten att i detalj redovisa de iakttagelser som gjorts genom åren. I stället skall dessa kort relateras i syfte att lyfta fram olika tolkningsförslag som lagts fram.

Kungsmarken i äldre kartor

Nordholms insatser representerar en forskningshistorisk utgångspunkt. Genom iakttagelserna i Kungsmarken är han den förste som inom modern vetenskap dokumenterat fossila odlingsspår i Skåne. I allt väsentligt framhåller hans artiklar från 1930-talet de fältiakttagelser och dokumentariska belägg som sedan ingått i diskussionen kring Kungsmarkens

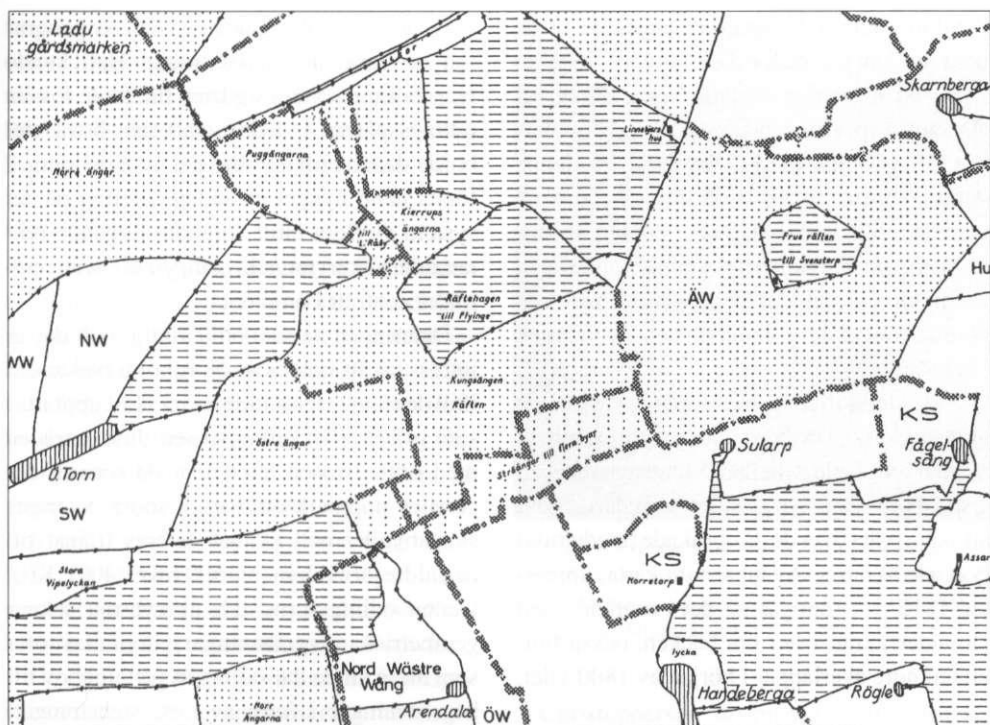
kulturhistoria. Nils Ragnar Jeansson redovisar emellertid i Svensk Geografisk Årsbok en särskilt utförd flygfotografering, vilken i dag utgör den bästa översiktsskildringen över området (Jeansson 1961, se även Regnéll 1981).

Av de äldsta lantmäterihandlingarna från 1711 framgår att området, Kungsängen Räfsten, då var gräsbärande. På den plats som senare tolkats som biskopens Glomstorp framträder i handlingarna tomtplatsen till »Gloms gård». Lantmäterikartan har också markeringar för huslämningar och brunn, något som fortfarande kan ses tillsammans med en kringgårdande vallanläggning. Genom kartan och beskrivningen framträder även de områden som idag innehåller ryggade åkrar. Dessa områden sammanfaller med naturliga och väl-dränerade höjdräckningar (Glomsbacken, Kongsbacken och Högastensbacken). Åkrarna var 1711 öde och hade då länge brukats som äng.

Utanför kartan markeras »Gloms Dam» på platsen för den nuvarande Glomsjön. I handlingarna talas vidare om ett behov av att inhägna ängen, vilket om det kom till stånd bör kunna relateras till en del av de hägnader som nu finns i området.

Förhållandet att området utnyttjats till äng och bete kan följas tillbaka till 1600-talet. Nordholm menar också att »Gloms gård» kan identifieras med det »Glumstorp» som 1334 nämns i testamentet efter ärkebiskopen Karl Eriksen. Testamentet gäller vildhästar (unghästar) som haft sitt bete här. Det framgår inte om det vid denna tid eventuellt också fanns åkrar i området, men Nordholm räknar med att Kungsmarken legat som ängs- och betesmark sedan slutet av 1200-talet. Han menar också att gården är identisk med det »Glumstorp» där ärkebiskop Andreas Sunesen utfärdat ett brev 1222.

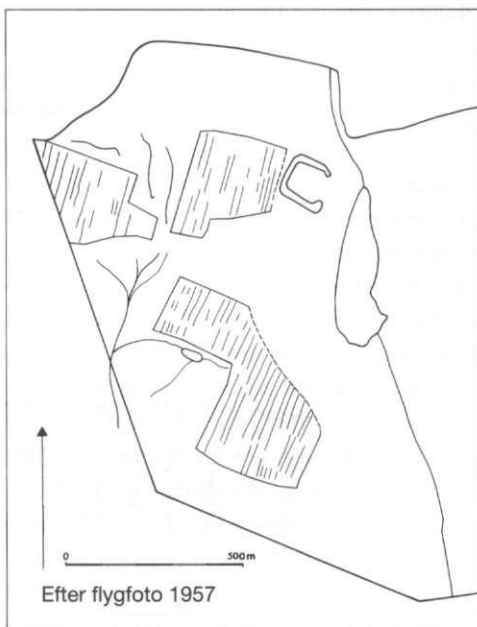
Av storskifteshandlingarna från 1782 framgår ett flertal detaljer av vikt för förståelsen av spåren i det nutida landskapet. Det

Kungsmarken med omgivningar enligt 1700-talets lantmäterikartor. Det område som i dag kallas Kungsmarken motsvaras av Kungsängen Räfte och Räftehagen. Kungsmarken ingick vid denna tid i ett större sammanhängande område med äng (prickat) och betesmark (streckat). Åkermark är vitt. Efter Sven Dahl: Vångalag i Skåne. Ymer 88, 1968.

fanns vid denna tid tre mindre jordbruksenheter inom området (Fuglahus, Södra Glumslöf och Norra Glumslöf; de senare var dock inga direkta efterföljare till medeltidens Glumstorp). Av dessa låg Södra Glumslöf inom vad som idag kallas Kungsmarken, varför eventuella spår efter tomt, kålgård och åkerlappar är en del av områdets kulturlandskapslämningar. Merparten har dock sannolikt förstörts av den skjutbana som senare anlagts inom området. Platsen för Norra Glumslöf kom senare att ingå i fastigheten Hobymölla, öster om ån, och motsvaras idag av gården Dammstorp.

Ryggade åkrar i Kungsmarkens västra del. Den u-formade markeringen vid den nordöstra odlingsytan visar platsen för Gloms gård. Efter Axel Christophersen: Några reflektioner kring de högryggade åkrarna i Kungsmarken. Ale 1981: 3.

Gloms damm (Glomsjön) fanns inte 1782, utan marken utgjordes då av sidvall. I stället fanns en ny damm mellan Norra Glumslöf (Dammstorp) och den gamla bebyggelseplatsen till »Gloms gård». Resterna av denna damm, som rimligen skall sättas i samband med en mölla, ingår idag också bland de kulturhistoriska lämningarna. Det skiftande läget för dammarna antyder att det genom historien kunnat finnas flera dammar och kvarnlägen längs ån.

Vid storskiftet genomfördes vidare en gränsreglering i sydväst, varigenom ett utbyte av marker skedde mellan Kungsmarken och Östra Torn. Den nya gränsen kom därigenom att skära tvärs över de då obrukade (medeltida) ryggade åkrarna. Av en senare karta, upprättad 1812–13, framgår att det i området med järnåldersåkrar, öster om bäcken, också funnits mindre åkerlappar i början av 1800-talet.

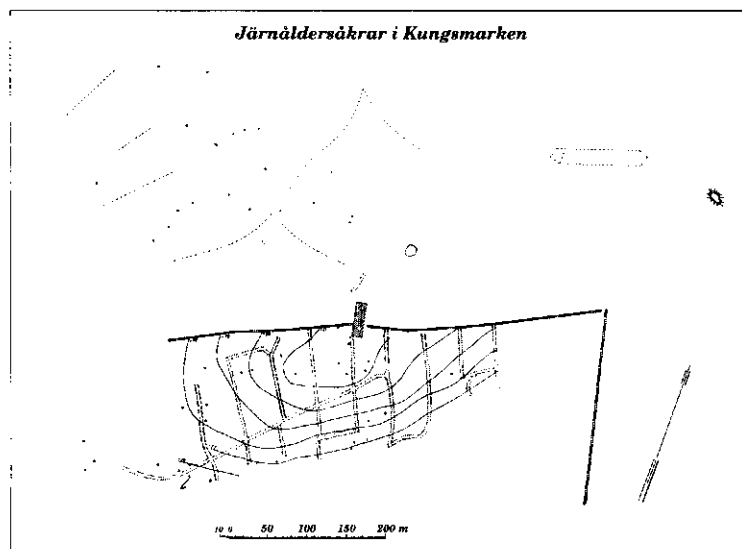
Järnåldersåkrar

Av de fossila odlingsspåren har de ryggade åkrarna väster om bäcken tilldragit sig mest intresse, medan spåren efter järnåldersodling uppmärksammas i mindre grad.

Genom kontakter med den danske geografen och arkeologen Gudmund Hatt kunde Nordholm resonera sig fram till att de fossila odlingsspåren i Kungsmarkens östra del borde dateras till en tidig del av järnåldern. I första hand bygger en sådan datering på det system av flera intill varandra liggande rektangulära åkerytor, s.k. *celtic fields*, som uppträder centralt i området.

Dateringen är sannolikt riktig, och det är intressant att notera att Nordholm tvekar om ifall de runda stensättningarna skall uppfattas som gravar eller odlingsrösen. Just områden med odlingsrösen har under de senaste decennierna uppmärksammas i södra Sveriges skogsbygder och kunnat dateras främst till den äldre järnåldern (ca 500 f.Kr.–400 e.Kr.). Denna odlingsform, där åkerytorna saknar geometriska avgränsningar, uppfattas ofta som äldre än de där odlingen gett upphov till begränsningar i form av t.ex. stensträngar, vallar och terrasskanter.

Man kan fortfarande med Nordholm konstatera att »Ingående undersökningar av fornminnen och fornåkrar inom Kungsmarken torde ge vidgade kunskaper rörande kultur-

Järnåldersåkrar i Kungsmarkens östra del. Kartan, som är upprättad av Gösta Nordholm, publicerades första gången som bilaga till »Geografilärarnas Exkursion den 28 juni 1941» (Nelson och Bergsten 1941; se även Nordholm 1967, s. 128). Utöver systemet av järnåldersåkrar omgivna av låga vallar framträder andra former, bl.a. spridda stensättningar vilka tolkats som gravar och odlingsrösen. Tvärs över den medeltida stenmuren framträder grunden till en större sentida byggnad.

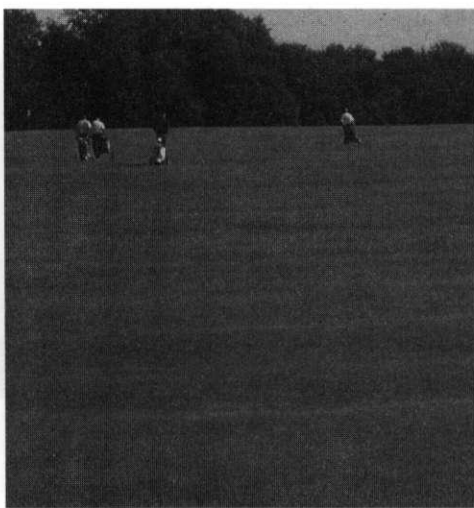
landskapet i Skåne under järnåldern. Gravar och odlingsrösen möjliggöra en närmare datering». Nu finns dessutom ett spännande jämförelsematerial från undersökningar i södra Sverige, vilket saknades på Nordholms tid.

Medeltidsåkrar

Vad gäller de ryggade åkrarna på västra sidan om Glomsbäcken, har de enligt Nordholm utgjort åkerfält till den ovan nämnda ärkebiskopsgården. Enligt hans tolkning har gården varit bebyggd vid tiden för det av Andreas Sunesen utfärdade brevet 1222. När den förstördes är obekant, men åkrarna antas, på grund av de omtalade vildhästarna, ej ha brukats vid tiden för Karl Eriksens testamente 1334. Nordholm räknar med andra ord inte med att åkerbruk och hästbete kunnat förekomma samtidigt inom olika delar av området.

Om järnåldersåkrarna i stort sett inte uppmärksammats av senare forskning, så har de ryggade åkrarna däremot rönt ett visst intresse. I en artikel i *Rig* antyder kulturgeografen Ulf Sporrang tvivel kring om de verkligen skall betraktas som riktiga ryggade åkrar (Sporrang 1978). Mot denna uppfattning vänder sig emellertid medeltidsarkeologen Axel Christophersen (1981). I anslutning till ett vidare resonemang i *Ale* påvisar han att det funktionellt och formmässigt verkligen rör sig om ryggade åkrar. Christophersen bygger därvid bl.a. på en arkeologisk undersökning av några av tegarna.

Han menar vidare att åkrarna skall dateras till 1000–1100-tal och att de, till skillnad från vad Nordholm räknar med, varit i bruk innan ärkebiskopens borganläggning uppfördes, vilket enligt Christophersen bör ha inträffat senast omkring 1200. För Christophersen representerar därmed de ryggade åkrarna en odlingsexpansion under tidigaste medeltid. Odlingen har därefter upphört, och området har inrättats för ärkebiskopens borganläggning och hästbete.

På 5:ans, 8:ans och 9:ans fairway och på det stora övningsfältet kan man tydligt se rester av medeltida ryggade åkrar medan de är svåra att upptäcka i det långa gräset. Foto: Mikael Risedal.

Christophersen diskuterar även varifrån odlingsexpansionen utgått. Han menar att det är föga troligt att Kungsmarkens ryggade åkrar odlats från en näraliggande gård eller liten by som under vikingatid/tidig medeltid – i enlighet med den vanliga tolkningen av *torp*namn som t.ex. Glumstorp – flyttat ut från någon intilliggande by, såvitt denna torpbebyggelse inte ligger under lämningarna efter det som tolkas som biskopens borg.

Christophersen menar i stället att odlingsexpansionen har utgått från den angränsande byn Östra Torn, och att den därmed representerar en expansion från de bättre och centralt liggande jordarna nära bykärnan ut mot sämre och perifert liggande jordar i utmarksläge. Den bild som målas upp är en rumslig parallell till vad som i början av 1800-talet inträffade i Östra Torn. Vid denna tid uppodlades nämligen – enligt Christophersen på nytt – de perifera delar av bymarken som gränsar till Kungsmarken. Att spåren av den tidigmedeltida uppodlingsfasen blivit bevarade i Kungsmarken hänger alltså samman med att

området sedan dess skall ha legat som betesmark och att det inte blivit föremål för uppodling under modern tid.

Även om man naturligtvis kan diskutera den tolkning Christophersen lägger fram, visar han på en metodiskt viktig aspekt när det gäller förståelsen av Kungsmarkens odlingshistoria. Det är nödvändigt att gå utanför själva Kungsmarken och relatera iakttagelserna till förhållanden i kringliggande byar.

I ett sådant perspektiv bör man dock kanske inte avfärda möjligheten att de ryggade åkrarna skall sättas i samband med en utflyttad torpbebyggelse. Avståndet till Östra Torns bykärna är ca 1 900 meter, och det finns flera exempel på att en kombination av avstånd och naturgivna förutsättningar just motiverat etablerandet av utflyttade bebyggelseenheter i samband med nyodling under tidig medeltid. Dessa torpbebyggelser stod under en tid i ett beroendeförhållande till moderbebyggelsen och kunde, i enlighet med bestämmelser i de medeltida lagarna, återkallas.

I en nyligen framlagd avhandling i kulturgeografi berörs kortfattat även Kungsmarken (Riddersporre 1995, s. 66, 178). I en jämförelse med andra torpbebyggelser, såväl nedlagda som ännu existerande, uppmärksammas just strukturella likheter mellan dessa och spåren efter medeltida odling och bebyggelse i Kungsmarken. Lika lite som övriga här refererade tolkningar kan emellertid en sådan tolkning göra anspråk på att vara något annat än en hypotetisk lek med möjligheter.

Den nämnda avhandlingen kretsar för övrigt just kring rumsliga mönster i bylandskapet. En viktig aspekt som framträder är här en uppodling som berör perifera delar av bymarkerna och som tycks höra hemma i 1400- och 1500-talen, d.v.s. efter den agrarkris som förknippats med digerdöden. En sådan tolkning av förhållandena kring Kungsmarken/Östra Torn förefaller emellertid för närvarande inte möjlig.

Det bör dock understrykas att det endast är 1711 års lantmäterikarta som explicit utpekar åkerområdena väster om Glomsbäcken som öde. Som Nordholm påpekat 1936 framgår det t.ex. inte av testamentet efter Karl Eriksen 1334 att det då *inte* fanns åker i området; det som framgår är att det fanns hästar. Den stenmur som skär tvärs över järnåldersåkrarna på östra sidan om bäcken ingår i en hägnad som skiljer beteshagen Räftehagen från Kungsängen Räften. Det framstår med andra ord som angeläget att utröna om det är just denna beteshage som skall förknippas med biskopens hästar.

Som flera forskare har påpekat är de ryggade åkrarna påfallande låga och ger intryck av att ha odlats endast under en kort tid. I frånvaro av arkeologiska dateringar kan det alltså inte uteslutas att de representerar en kortvarig odlingsexpansion under t.ex. 1500-talet, utan att detta avsatt spår i det skriftliga källmaterialet.

Slutord

Förståelsen av Kungsmarkens odlings- och bebyggelsesår uppnådde redan genom Nordholms arbeten en grundläggande och översiktlig nivå. Järnålderslämningarna har därefter behandlats mycket sporadiskt, medan de ryggade åkrarna och platsen för »Gloms gård» fått större uppmärksamhet. Stenmurar, vallar, hålvägar och dammar har däremot inte dragits in i diskussionen i någon nämnvärd omfattning.

Ovan har framgått att de medeltida lämningarna gett upphov till olika hypotetiska tolkningar. Alla dessa lider dock av avsaknaden av grundläggande arkeologiska dateringar. Samma förhållande gäller naturligtvis järnålderslämningarna öster om bäcken. Med tanke på Kungsmarkens betydelse för förståelsen av kulturlandskapsutvecklingen under såväl järnålder som medeltid, i skånskt,

Muren i slänten på 13:e hålet fortsätter österut. Den avgränsade i århundraden betesmarken i Hästhagen på den norra sidan från slåttermarken i Kungsängen på den södra. Flera kilometer av samma medeltida mur finns längs Kungsmarkens yttre gräns. Det är ett imponerande byggnadsverk som krävt stora resurser och god samhällsorganisation.

danskt och svenskt perspektiv, är det förvånande att detta historiska dokument inte rönt större uppmärksamhet.

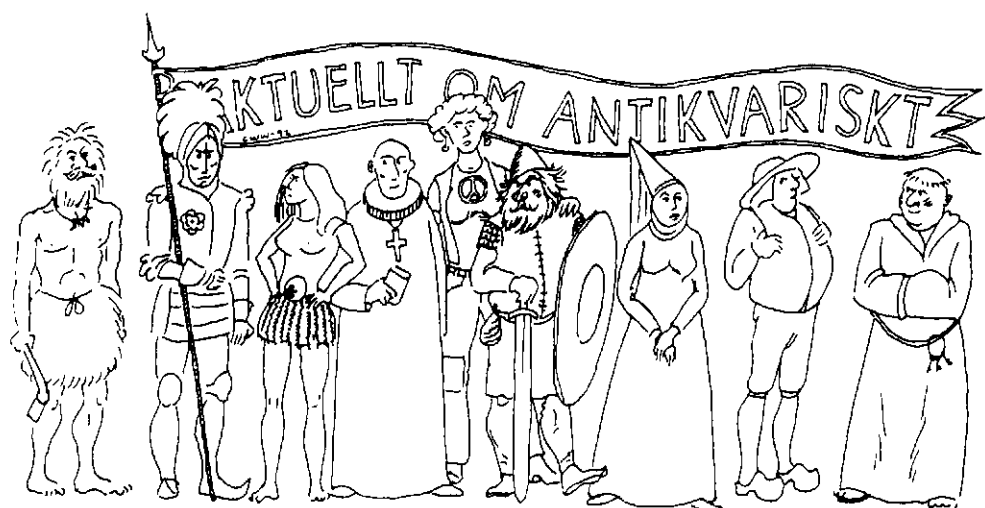
Kungsmarkens bebyggelse och landskaps-historia skulle med fördel kunna göras till föremål för en tvärvetenskaplig utforskning där flera ämnesinriktningar lämnade bidrag. En sådan insats bör inbegripa alla de kulturspår som föreligger i området och bör bl.a. syfta till att få fram arkeologiska dateringar från välvägränsade nyckellokalor, t.ex. bebyggelse, odlingsspår och hägnader. Med tillämpning av en bred syn på kulturlandskapet bör en sådan undersökning även uppmärksamma senare tiders förändringar i området.

En grundläggande utgångspunkt är dock en samlad fältkartering av alla de formelement som bevarats inom området. Genom modern satellitutrustning finns idag helt andra tekniska förutsättningar för en sådan kartering än de som stod till buds när Gösta Nordholm för sextio år sedan karterade Kungsmarkens järnåldersåkrar.

Litteratur

- Althin, C.-A. 1962. Kungsmarkens fornminnen. *Kungsmarken. Festskrift till Lunds Akademiska Golfklubbs 25-årsjubileum*. Lund, s. 59–61.
- Christophersen, A. 1981. Några reflexioner kring de högyggade åkrarna i Kungsmarken. *Ale* 1981:3, s. 1–17.

- Gustafsson, E. 1976. Markens minnen. *Jubileumsskrift och Matrikel 1976*. Lunds Akademiska Golfklubb, s. 8–12.
- Jeansson, N. R. 1961. Flygfotografier och fossila åkrar. *Svensk geografisk årsbok* 37, s.152–157.
- 1962. De fossila åkrarna vid Kungsmarken. *Kungsmarken. Festskrift till Lunds Akademiska Golfklubbs 25-årsjubileum*. Lund, s. 65–69.
- Malmer, N. 1976. Kungsmarken som biologiskt och historiskt dokument. *Jubileumsskrift och Matrikel 1976*. Lunds Akademiska Golfklubb, s.13–16.
- Nelson, H. och Bergsten, K. E. 1941. Exkursioner på skånska sydvästslätten. *Meddelanden från Geografilärarnas förening* 10. (Bilaga. Järnåldersåkrar i Kungsmarken.)
- Nordholm, G. 1936. Kungsängen Räften eller Kungsmarken. En skånsk ödegård från medeltiden. *Skånegillet i Stockholm Årsskrift 1936*, s. 35–47.
- 1937. Forntida och medeltida åkrar i Kungsmarken. *Skånes natur*. Skånes Naturskyddsförenings årsskrift XXIV, s. 85–103.
- 1967. *Studier i Skånes äldre ekonomiska geografi*. I. Text. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar LI (utg. av K. E. Bergsten och T. Hägerstrand). (Tillägg, s. 128. Järnåldersåkrar i Kungsmarken.)
- Régnell, G. Från forntid till framtid. En utflykt genom tid och rum till Kungsmarken. *Årsredovisning 1980*. Lundabygdens Sparbank, s. 1–20.
- Riddersporre, M. 1995. *Bymarker i backspegel. Odlingslandskapet före kartornas tid*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner. Avhandlingar 124. Förlagshuset Swedala. Trelleborg.
- 1996. Kungsmarken – ett landskapshistoriskt dokument. *Jubileumsskrift 1936–1996*. Lunds Akademiska Golfklubb, s. 50–59.
- Sporrong, U. 1978. Ryggade åkrar. *Rig* 61, s. 81–90.

Världsarvet i Norden

Unescos Världsarvskonvention inom FN har som mål att bevara omistliga kultur- och naturminnen.

När konventionen förra året firade sin 25-åriga tillvaro, hade 506 platser registrerats på världsarvslistan, varav 18 återfinns i Norden.

Ännu har inget namn i Skåne, Halland eller Blekinge fått plats på denna lista, utan vi får gå till Danmark och Roskilde domkyrka för att finna det geografiskt närmaste objektet.

I Sydskandinavien har därutöver Jellingestenen på Jylland och hansestaden Visby befunnits värdiga att inta en plats på listan.

Riksantikvarieämbetets förlag har lagom till jubiléet givit ut en praktupplaga, som i ord och färgbilder presenterar de 18 kulturarvs-orterna. Första upplagan slutsåldes på några veckor och en andra upplaga är redan tryckt.

Världsarv i Norden, L. Anker, red. och I. Snitt, foto, Riksantikvarieämbetet 1998 1: 2. Förlagspris ca 245 kr

Redaktören

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR).

Brev och manus till redaktionen adresseras till arkivarie Göran Larsson, Landsarkivet, Box 2016, 22002 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 1998, 125 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos skattnästaren, arkivarie Göran Larsson, Landsarkivet, Box 2016, 22002 Lund.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Docent Sten Skansjö, Lund, ordf., landsarkivarie Jan Dahlin, Lund, v.ordf., arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, sekr., arkivarie Anders Persson, S. Sandby, v.sekr., arkivarie Göran Larsson, Lund, skattnästare, samt professor Hans Andersson, Lund, fil. dr Lars Berggren, Lund, professor Björn Berglund, Lund, länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, docent Siegrun Fernlund, Asmundtorp, docent Thomas Germundsson, Lund, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, docent Hjärdís Kristenson, Lund, professor Lars Larsson, V. Nöbbelev, arkivarie Anders Salomonsson, Lund, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, professor Sven Tägil, Lund, professor Anna Christina Ulfspärre, Lund, antikvarie Pablo Wiking-Faria, Varberg. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

NILS LEWAN Landskapshistoria i stenskrift
1

VIVEKA HANSEN Mandelgrens intresse för
textilier i Skåne
13

MATS RIDDERSPORRE Kungsmarken
– ett landskapshistoriskt dokument nära Lund
24

Aktuellt om antikvariskt
Världsarvet i Norden
32

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-run – i
runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i
Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm.